

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NO. 1318.

भाषावृत्तिः

पुरुषोत्तमदेवज्ञता श्रीवृद्धिधराचार्यज्ञतभाषावृत्त्यर्थवृत्तिसहिता ।

THE BHĀSĀVRITTIH

OF

PURUSOTTAMA DEVA

WITH THE

COMMENTARY OF SRĪSRĪSTIDHARĀCĀRYA.

EDITED BY

PANDIT GIRICĀCANDRA VEDĀNTATĪRTHA

Professor, Rani Hemantokumari Sanskrit College, Rajshahi.

VOL. I. FASC. I.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY S. V. GHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSE LANE.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,

AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaitachīntā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Altareya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/	...	14	6
Altareyālochanam, (the preface of the Dīttō) by Ācārya S. V. Sāmasrami	...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Atmatattvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Acvavaidyāka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sams. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. 1-8 @ /1/ each	...	16	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol I Fasc 1-2, Vol II Fasc I @ /10/	...	1	14
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3, Vol II Fasc 1-3 @ /10/ each	...	3	12
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 Vol II, Fasc. 1, @ /10/-	...	4	6
Bhaddhastotrasangraha	...	2	0
Bṛhaddēvatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhaddharma Purāna, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicāryāvatāra of Cāntidevi, Fasc. 1-5	...	3	2
Crī Cantīnatha Charita, Fasc. 1-3	...	1	44
Çatadusani, Fasc. 1 2	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa Vols. I Fasc 1-7, II Fasc 1-5, III Fasc 1-7, V Fasc 1-4	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /1/, Vol IX, Fasc. I.	...	3	12
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, (Text) Vols. II, 1-25 ; III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1 10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	...	1	4
Çlokavārtika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/	...	8	12
Crāuta Sutra of Çāṅkhāyan, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol IV Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Crī Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dān Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2	...	1	4
Gadādhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7...	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol II, Fasc. 1-4	...	3	2
Gobhiliya G hyo Sutrum, Vol. I, @ /10/ each	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	...	2	0
Ditto Grihya Sangraha	...		10
Haralāta	...		
Karmaradiqh, Fasc. I	...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ /1/4/ each	...	17	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpīdyōta, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. I @ 1/4	...	1	4
Manuṣṭikā Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkandeya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/ each	...	9	0

॥ भाषावृत्तिः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

नमो बुधाय भाषायां यथात्रिमुनिलक्षणम् ।
पुरुषोत्तमदेवेन लघ्वी वृत्तिर्विधीयते ॥

सुरमथनं पुरमथनं मारमण मुमारमणम् ।

फणधरतल्पं फणाधरतल्पं * वन्दे वाणारि मसमवाणारिम् ॥

नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंप्रहृताश्च मतानि ।

श्रीसृष्टिधराचार्यो लघुवृत्ते गौरिवं कुरुते ॥

न्यासप्रत्यर्थ-तात्पर्य-पर्यालोचनशालिभिः ।

शोधोऽयं करुणावद्भिः कृतिभिर्भे परिश्रमः ॥

स्वाभौष्टदेवतानतिरुप मङ्गलं शिष्यशिष्यार्थं सुपनिवधुम्,
प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षावतः प्ररोचयन्, ग्रन्थारम्भे वृत्तिज्ञात् पद्य-
मेकं समुदाजहार 'नम इति' । यथार्थपक्षग्राहिणी प्रतिभा बुद्धिः,
सा स्वतो भक्तवात्सल्येन भक्तानां अनुकम्पनीयत्वेन च † यस्यास्ति

* फणाधरकल्पं (ट)

† भक्तवात्सल्येन, दीयत्वेनच, (ड)

स बुद्धो भगवान्, अर्श आद्यच्, तस्मै नमः । नमः स्वस्तीत्यादिना (२ । ३ । १६) चतुर्थी । प्रथमत उपदेशादाकाङ्क्षादिमहिम्ना च तं नमस्कृत्येत्यायाति । स देवदेवो यथा सर्वज्ञस्तथा तच्चरणानुप्रहादहमपि प्रकृते कर्मणि सर्वज्ञो भवानीति हृदयम् । वैदिकप्रयोगानर्थिनी लक्ष्मणसेनस्य राज्ञ आश्रया प्रकृते कर्मणि प्रसज्जन् वृत्ते लघुतायां हेतुमाह — ‘भाषायामिति’ । भाषते लोकोऽनया परिपाठ्या, “गुरीश्च हलः” (३ । ३ । १०३) इत्यकारे ऋक्ते, भाषा लोक-परिपाटी । यद्यपि अपशब्द-प्रक्रिययाऽपि लोको भाषते, तथापि साधुशब्दसाधकशास्त्रारम्भे प्रयोगात् साधुशब्द-भाषायामिति योज्यम् । तथाहि — “आहिताग्निरपशब्दं प्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्व्वपेत् । ” हे अरय इत्यर्थे हेऽरयो हेऽलय इति वदतोऽसुरान् सुराः परावभूवुः, * “तस्माद् ब्राह्मणेन यज्ञशालां प्रविष्टेन नापभाषितवै न स्त्रिच्छितवै” इतिश्रुतेः । “मनमा सङ्कल्पयेत्, ततो वावाऽभिलपेत्, ततोऽनुक्रामेत् ऋक्रियाम्, सा च परिष्कृता-

* हे अरय इत्याद्यर्थकथनमात्रम् । भाष्यत्वेन पाठो दृश्यते — “तेऽसुराः । हलयोऽलय इतिकर्त्तव्यः परावभूवुः स्त्रिच्छितवै नापभाषितवै स्त्रिच्छितवै वाऽप्येदपशब्दः । ” व्याख्यायते च कर्त्तव्ये — “तत्र केचिदाहुः हेऽ-प्रयोगे हेऽर्थे इति श्रुते प्रकृतिभावे च कर्त्तव्ये तदकरणे स्त्रिच्छितमिति । पदद्विवचने कार्यं वाक्यद्विवचनं लत्वञ्च स्त्रिच्छित इत्यपरं । न स्त्रिच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति । कृत्यादि इति तथैवात्ययः । स्त्रिच्छित इति कर्मणि च । ”

वागभिमताय फलाय ” इति श्रुतेश्च यात्रिकेन संस्कृतैव वाग-
भिलपनीया । संस्कारश्च त्रैलोक्य एव यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु
लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोग निपुणः शिवोदेव स्तदनुगृहीतो वा
पाणिन्याऽऽपिशलि-कात्यायन-काशकृष्णादीनामन्यतम स्तदभि-
मतया प्रयोगमर्थ्यादया भाषणं भाषा । तथाच — भाषा-
शब्देन लौकिक-पद-प्रयुक्ति रक्ता , तस्याश्च विवक्षाविषयत्वं ।
साधु हि दानाध्ययनादिकर्मसु प्रवर्तमानोऽपशब्दं न भाषेत, शक्तः
सदैव संस्कृतं भाषेत ।

यथा बृहस्पतिः —

“ नासंस्कृतां वदेद्वाणीं कर्म कुर्वन्नयज्ञियाम् ।
यज्ञेऽपशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥
असंस्कृतामपि गिरं भाषितानापदि द्विजः ।
अपभ्रंगाभिधायीतु वर्ज्यः स्याद्व्यकथ्ययोः ॥ ”

इति ।

तच्च संस्कृतवाग्वचनं शब्दानुशासन-ज्ञानादेवेति कारुणि-
कस्य मुने स्तदर्थं शास्त्रनिर्माणेऽपि विवरणज्ञानादेव निःसंशय-
स्तत्तत्पदप्रयोग इति स्व-परिश्रमस्य प्रयोजनमभिहितम् ।

उक्तञ्च —

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणोऽपि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नीत्तं तावत्तत् केन गृह्यताम् ॥ ”

इति ।

काले चास्मिन् कनीयसि, सम्पन्नतया वेदानामप्रचाराद्वैदिकेषु लोकस्तथा नार्थी, यथा व्यवहार-सम्पादक-प्रयोगेषु, अतो महृत्तिज्ञानाय यतिष्ठते लोक इति भावः । केषां वृत्तिः ? इत्याह — ‘यथेति’ । “मनेरुच्च” (५७२ उ०) इति मन्यते रि-प्रत्ययोऽकारस्योपधाया उत्वञ्चेति । मननात् तत्वज्ञानान्मुनिः ; त्रयाणां मुनीनां समाहारः त्रिमुनिः, तस्य यानि यानि लक्षणानि तेषां, वीप्साया मन्थयोभावे “अमृत्वपञ्चम्याः” (२ । ४ । ८३) इति षष्ठ्या अम् । पाणिनि-सूत्राणि कात्यायन-वाक्यानि भाष्यकार-मतानि च भाषोपयुक्तानि, तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघ्वी अल्पा उक्तरीत्या, “त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः” इत्यमरवचनादिष्टा च अन्यत्रानर्थित्वादेव । वृत्तिरिति, — “वृत्तु विवरणे” इत्यस्य दैवादिकस्य क्तानि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादौ वा वृत्तुधातुं न मन्यन्ते, तेषां “वृत्तु भाषार्थे” इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् । विधीयते इति विधातुमारभ्यते इत्यर्थः । बुद्धाय नमो विधीयते इति, विधातुमारभ्यते वृत्तिश्चेति काकाक्षिवत् ।

अथ शब्दानुशासनम् ॥

लौकिकानां प्रकृतिप्रत्यय-विभाग-परिकल्प-
नया, सामान्यविशेषवता च लक्षणेन, गत्यन्तरा-
भावात् वर्णानां मुपदेशः क्रमसन्निवेशानुबन्धासञ्ज्ञ-
नार्थः । तदुभयं सञ्ज्ञार्थम् । सा च लाघवेन शास्त्र-
प्रवृत्त्यर्था । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ॥

व्याकरणशास्त्रमारभमाणो भगवान् पाणिनिमुनिः प्रयोजन
नामनी व्याचिख्यासुः प्रतिजानीते — “अथ शब्दानुशासनम्”
इति * । अथशब्दो यद्यप्यारम्भार्थं स्तथापि —

“ॐकारं श्वाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥ ”

इति स्मरणात् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्वकमारभ्यते
इत्यर्थः । अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽनेनेति करणे ल्युट्, शब्दाना-
मनुशासनमिति शेष-षष्ठी समासः ; शास्त्रस्येदमन्वर्थं नाम ।
देवतावन्दनादिकं मङ्गल मन्यत् किमिति मुनिना न कृतमिति
न देश्यम्, अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्, आविर्भूत-तत्त्वज्ञानस्य
मुने विघ्नाभावस्य सुविदितत्वाच्च ।

* “अथ शब्दानुशासनम्” इति भाष्यकारवचनम्, नैतत् पाणिनिमुनिः आदिम
प्रतीकत्वेन महाभाष्यं दृष्टवान्, “तथाहि पतञ्जले भगवती महाभाष्यकारस्य इदमा
दिम वाक्यम् — ‘अथशब्दानुशासनम्’ इति सर्वदशममश्वरे माधवाचार्यं कृतत्वात् ।

वृत्तिकृद्विष्णोति— 'लौकिकानामिति' । लोके भवा लौकि-
काः अध्यात्मादिः , यद्यपि शब्द-शब्दः समासे प्रविष्ट स्तथापि
केषामिति प्रश्नमुन्नीय व्याख्येयमिदम् । दृश्यते च प्रश्नो यथा —
बहुपुत्रेण ममपुत्रो गरीयान् इत्युक्ते स पृच्छति कः स इति * ;
राज्ञः पुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज्ञ इति ।

“ यत्रोत्तरेण युक्तेन प्रश्नस्योन्नयनं भवेत् ।

उत्तरं नाम तदाक्यस्यालङ्करण मिष्यते ” ॥

द्वीपि-विद्रावनीं † विद्यां यदा लेभे पति मम ।

ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भिक्षो ‡ द्वीपिभयं कुतः ॥

अनेनात्र ग्रामे कोट्टगद्वीपिभयमिति भिक्षोः प्रश्न उन्नीयते ।
एवमिहापि केषामित्युन्नेयम् । प्रयोजनञ्च अपभ्रंशशब्द-निवृत्ति-
रित्युक्तमेव । अनुशब्देन निश्चा एवामीशब्दा निर्व्विकल्प § प्रवृत्त्यर्थं
मन्वाख्यायन्त एव , नत्वपूर्व्वतया उपादीयन्त इति प्रतिपादितं ;
अन्यथा अगृहीत-श(स)ङ्केततया अर्थसम्पादका न भवेयुः ।
अभिधानस्याश्रयत्वात् अभिधान-प्रामाण्याद्वि शब्दप्रवृत्तिः ,
न हि सूत्रमस्तीत्येवं प्रयोगो भवति । तथात्वे पञ्चभुक्तवन्तो-
ऽस्येत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात् , न चैवम् । तस्मात् स्थितमेतत्

* बहुपुत्रेण ममपुत्र गरीयस्व मित्युक्तं स पृच्छति कस्य इति (३) ।

† विद्रावनी (३) ।

‡ भिक्षो द्वीपिभय (३) ।

§ निपात्र (२) ।

सिद्धशब्दान्वाख्यानमिदमिति । भर्तृहरिणा तु द्वादशप्रकाराः शब्दा-
निरूपिताः ;—

“ यौगिका योगरूढाश्च रूढाः संलक्षिताः स्थिताः ।

नानार्थश्चेति षट्शब्दा जात्यादेरभिधायकाः ॥

एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि ।

तदा लक्षणिकाः षट् स्यु र्भये द्वादश स्मृताः ॥ ”

योगमूला राजपूरुष पाठकौपगवादयो यौगिकाः । योगी-
सत्यपि प्रतिनियत विषयाः सप्तपर्ण पङ्कजादयो योगरूढाः ।

येषामवयवयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थो नानुसन्धीयते गोमहिषा-
श्वादय औणादिका स्ते रूढाः । यथोक्तम् — “ उणादयोऽव्युत्-
पन्नानि प्रातिपदिकानि ” इति । अतएव “ इदुदुपधस्य चाप्रत्य-
यस्य ” (८ । ३ । ४१) इत्यत्र “ निर्दुर्व्वहिराविष्वतुराम् ”
इत्युक्तं ; तेन प्रत्ययान्तत्वं तेषु न स्वीक्रियते इति यावत् । “ उणा-
दयो बहुलम् ” (३ । ३ । १) इति तेषुपि मुनिना उक्ता एव । ये
तु लक्षणया वर्त्तमाना अपि वाचका इव द्विरेफादय स्ते लक्षित-
रूढाः । द्वौ रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे वर्वरशब्दे वा स द्विरेफः ;
द्विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो ध्वनतीति द्विरेफशब्द स्तयो रभि-
धेयावभिधत्ते , न च पराशरादिकमभिधत्ते इति रूढ एव । ये तु
औणादिकेतररीत्या साधिताः शब्दाः , प्रायेण त्यक्तावयवार्थाः
सदुक्तिमहिम्ना कापि तदर्थसन्दर्शिन स्ते * स्थितरूढाः , यथा,

कुशलमण्डपादयः । कुक्षितं यथा स्यात् तथा शलति गच्छति ,
कुपूर्वः पचाद्यजन्तः शलधातु रिति ; अथवा कुशं लाति
आदत्ते वा मण्डं निस्त्रावं पिवतीति “आतोऽनुपसर्गे कः”
(३ । २ । ३) इति क-प्रत्ययान्तावेतौ निपुणगृहविशेषवाचकौ ।

“यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनेः स्मृतिः ॥”

इति ।

तथात्वेऽपि साधू एव , अथच “राजान इव स्वकर्मकुशला
यत्र मुनयः” “यत्रमन्दाग्नय इव सनागरमण्डपाः प्रदेशाः”
इति जनपदवर्णने स्वकर्म राज्यरक्षणं हवनञ्च , * तत्र कुशलाः ,
समर्थाः , अथच कुशं लान्ति गृह्णन्ति ; एवं सनागरं शुण्ठी-
सहितं मण्डं पिवन्ति , नागरैर्विदग्धजनैः सहिता मण्ड-
पाश्च ; इत्यर्थद्वयवति काव्ये अवयवार्थमपि स्पृशतः ।
नानार्था - जीमूतादयः । यद्यपि एते उक्तेषु पञ्चस्वेव प्रविशन्ति ,
तथापि शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य बहून् अर्थान्
प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः । एवं राजपुरुषसदृशो राजपुरुष
इत्यनया रीत्याऽऽह - ‘एत एवेति’ । एते शब्दा उपचारेण गौण्या
लक्षणया वा यद्यन्यत्र प्रयुज्यन्ते , तदा लाक्षणिकाश्चेति जाति-
गुणक्रियाद्रव्यानां वाचका लक्षकाश्च भवन्त्येव । एधत इत्या-
दयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकाः , प्रतिष्ठित इत्यादौ लक्षित-

रूप इति सकलसंग्रहः । जात्यादयश्चेति यथावसरं वक्ष्यन्ते ।
यद्यपि शब्दा उच्चरितप्रध्वंसिनस्तथापि “स्फोटत्यर्थी यस्मादिति
स्फोटाख्येन संस्कारात्प्रतीतेनार्थप्रतीतिः” इति भाष्यम् ।

“ एकैकवर्णासामर्थ्यान्मेलकानुपपत्तितः ।
एकस्मृते नदीदीन-सामर्थ्यात् स्फोट इष्यते ॥
नादै राहितबीजाया मन्थेन ध्वनिना सह ।
आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ ”

ध्वनिश्च त्रिधा । यथा —

“ शब्दार्थोभयशक्त्युच्च स्त्रिधा संकथितो ध्वनिः । ”

पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनित-संस्कारसहित-चरमवर्णाश्रयः

स्फोटाख्यः शक्तिविशेषोऽयमिति, शब्दब्रह्मेत्याहुराचार्याः । स
एवार्थप्रत्यायक इति स्थितम् । प्रत्यक्षश्च लोक-व्यवहारः शोका-
नन्दादि रेवात्र प्रमाणम् । अथ यदि पौर्वापर्येण प्रयुक्ता एव
शब्दा अनुश्रियन्ते इत्यलं विश्रमेण, तेषां तथैव सत्त्वात् ।

अथ बार्हस्पत्याणां औशनसानाञ्च शब्दानां स्वरूपं मनुष्यैः
कुतो ज्ञायते * ? पृथिव्यामेव वा दवीयो-द्वीपदेशवासिभिः †
प्रयुक्तशब्दाः कथमितरद्वीपवासिभिर्ज्ञायेरन् ? तस्मादस्मदुक्त

* ‘ ज्ञायते ’ (ठ)

† अन्यद्वीपदेशवासिभिः । (ट)

शब्देषु परिश्रम्य सर्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते, तदर्थोऽयमारम्भ इति चेत् — उचितमेव दीर्घायुषां कालप्रभूतत्वेन कृशयुषान्तु तादृशे महति शब्दार्णवे दुःशकपारबुद्ध्या जिष्टत्वे न स्यादित्युद्देशे माशङ्क्य सुशकां प्रणालीं मुनि रूपदिशति — ‘ प्रकृतीति ’ । प्रथमं क्रियते उच्चार्यते इति प्रकृतिर्धात्वादिः । प्रतीयन्ते विधीयन्ते प्रत्ययाः — तिङ्मुप्-कृत्तद्धित-विकार-विकरणागमाः । तेषां स्वतोऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतीनामानन्त्येऽपि प्रत्ययादीनां परिच्छिन्नत्वात् तास्वपि परिच्छिन्नत्वं सम्भाव्यत इति भावः । ‘ परि-कल्पनया ’ इत्यनेन कल्पनामात्रं, न तु परमार्थत, इति सूचितम् । ननु केऽप्यात्मनेपदिनः केऽपि परस्मैपदिनः केचिदुभयपदिन इति प्रत्येकं तानुच्चार्य प्रत्ययविज्ञाने सर्वस्वरूपग्रहणे मानुषाणां तथैव समुपेक्षा स्यादित्याह — ‘ सामान्येति ’ । धातुत्वं सामान्यं, अनुदात्तेष्व-स्वरितेष्व-स्वाद्यो विशेषाः । तथा च प्रातिपदिकत्वं सामान्यम्, गर्गादि नडाद्याद्यो विशेषाः । तद्यथा — तद्वता लक्षणेन बहुलतममपि प्रत्ययं * सुसंक्षिप्तमिव वक्ष्यते इत्यर्थः । लक्षणस्यासाधारणधर्मवचनम्, यथा — गोः सास्त्रादिमत्त्वम् । वृत्तिकरोऽपिसंग्रहसूत्र स्वत एव सुस्फुटमिति मत्वा मुनिहृदयमपि प्रकृत्ययवाह — ‘ गत्यन्तराभावा ’ इति ।

“ ज्ञानोपायविशेषेषु स्त्री गतिर्गमनेऽपि च । ”

इति स्मरणादतिरूपायः । अन्तरशब्दोऽन्वार्थः, यद्यपि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वादस्य परनिपातः । प्रकृतेऽभिमतस्योपा-
यान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधित्वेऽपि पराश्रितत्वाद्गुणत्वे
“ विभाषागुणे ” (२ । ३ । २५) इति पञ्चमी । अभावो हि स्वस-
म्बन्धमाश्रयति, न तु ज्ञापकादितोरेव सेति नियमः, “ पुंयोगा-
दाख्यायाम् ” (४ । १ । ४८) इति निर्देशात् । सुवन्तानि तिङ-
न्तानि च पदान्यर्थसम्पर्काणि च न च “ अद्उण् ” इत्यादीनि
“ वृद्धिरादैच् ” (१ । १ । १) इति वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगार्हा
वर्णाः सुखप्रतिपत्त्यर्थं मुदाक्रियन्त इति चेत् तदपि न, दीर्घानुस्वार
विसर्जनीय-जिह्वामूलीयदीना मप्रयोगात् । कादयोमावसानाः
स्पर्शा इति स्थितौ, तेषां पञ्चानां वर्णाणां मतिविप्रकीर्णत्वात्,
केषामपि वर्णानां हि * रिह दर्शनात्, मुनिसूत्रस्यसार्थं कतया,
अवश्यमेषां चतुर्दशानां सूत्राणां कोऽप्यस्त्यर्थं इति विरुध्य
सिद्धान्त माह — ‘ वर्णानामित्यादि ’ । वर्णा अकारादयस्तेषां
माद्यमुच्चारणमुपदेशः, क्रमेण सन्निवेशो वर्णानां कार्यविशेषार्थं
मुपादानम्, अनुबन्धानसञ्जनञ्चार्थो यस्य स उपदेशस्तथा इति
प्रकृते योजयति । तदुभयमिति — तयोरुभयं तदुभयं, उभाव-
वयत्रौ यस्य वृन्दस्य, तच्च क्रमसन्निवेशानुबन्धस्वरूपं प्रलाहार-
संज्ञार्थम् । सति ह्येतस्मिन् “ आदिरन्त्येनसहेता ” (१ । १ । ७१)
इत्येतत् प्रवर्तते । तत्प्रवृत्तौ चाऽकारादीनाम् “ अण् ” इत्येवमा-

दिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति । 'साचे' ति — संज्ञा लघु इति संग्रही
यथा स्यात् इति कृत्वा तथा चाऽऽकृतादिसंज्ञार्थं मतानि सूत्राणि ।
सूत्रञ्च —

“ स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्दिश्वतोमुखम् ।

अस्तीभमनवद्यच्च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥ ” *
इति

स्तीभा निरर्थका स्तद्धीनं सूत्रम् ।

“ पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विगृह्यवाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षः समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥ ” †
इति

तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टतर्कः पूर्वपक्षः , समाधानं सिद्धान्तः
प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगमार्थे इति यावत् । विभक्तयो न कृता न च
संहिताकार्याणि , स्वरूपभङ्गभयात् । प्रयोगस्थवर्णानुकरण-
रूपाणामेषां कार्यार्थमुपात्तानां भेदान्नार्थवत्त्वमिति वा न प्राति-
पदिकत्वम् ।

* ' स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्गुणनिर्णयम् ।

निर्दोषं हितमत्यर्थं सूत्रमित्युच्यते वृद्धेः ॥ ' (ट)

† ' पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विगृह्यवाक्ययोजना ।

पूर्वपक्ष-समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥ ' (ठ)

“ येनाक्षर समान्नाय मधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ”

इति कात्यायन-वाक्येन सूत्राणां श्रीमहेश्वर-मुखनिःसृतत्वेन वैदिकतया वा सकलं साधुतममेवाभिधत्ते । ‘अकार ग्रहणार्थ’ इति — कथं, अकारस्य अकारेण सार्वण्याभावेन दीर्घाप्तिः । विवृतं करण मुष्णां स्वराणाञ्च तेभ्य ए ओ विवृततरो, ताभ्यामपि ऐ औ, ताभ्यामयाकारः, संवृतस्वकार इति शिक्षासूत्रप्रणयनात् । अत आह — अकारस्येति । शास्त्रान्ते “ अत्र ” (८ । ४ । ६८) इति, तस्य चायमर्थः — प्रयोगे अकारः संवृतकरणक एव प्रयोज्यः, केवलमाकारेण सार्वण्यार्थं तत्र तत्र विवृतत्वेनोपदेष्टव्य इति । विवृतेणाप्यकारेण विवृततमस्याप्याकारस्य सार्वण्यं, विवृतपदेश-सामर्थ्यात्, “ तुल्यास्यप्रयत्नम् ” (१ । १ । ८) इति निर्देशाच्च ।

अ इ उ ण् । ऋ लृ क् । ए ओ ङ् । ऐ औ
च् । ह य व र ट् । ल ण् । ज म ङ् गानम् ।
झ भ ञ् । घ ढ ध ष् । ज ब ग ङ् द श् । ख फ
छ ठ थ च ट त व् । क प य् । श ष स र् । ह ल् ।
अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेणोपदिश्यान्तं ण-कारा-

दीनित्त्वं च काननुबध्नाति प्रत्याहारार्थम् । तत्र ण-का-
राद्येषु तुर्द्दशभि रनुबन्धै र्यथाक्रमं—

“ एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्येकं त्रयं त्रयं ।

एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुःपञ्च षडेव च ॥ ”

अण् । अक् । इक् । उक् । एङ् । अच् । इच् । एच् ।
ऐच् । अट् । अण् । इण् । यण् । अम् । यम् । डम् ।
यञ् । भष् । भष् । अश् । हश् । वश् । भश् । जश् ।
पुनर्वश् । क्व् । यय् । मय् । भय् । स्वय् । यर् । भर् ।
खर् । चर् । शर् । अल् । हल् । वल् । रल् । भल् ।
शल् । इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरण्
रपरः (१ । १ । ५१) चयो द्वितीया (८ । ३ । २८
सिद्धान्तकौमुद्याम्) जमन्ता ड्ड (१२६ उ०) इत्येतै
स्य तुश्चत्वारिंशदिति ।

षतुर्द्दशैव सूत्राणि एकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्वेषामेकेनैव प्रका-
रणेण विवरणं कुर्वन् आह ‘ अकारादीनि ’ त्यादि । सूत्राणां
विच्छेदेन पाठात् णकारादीनामन्यत्वात् “ आदिरन्त्येन सहैता ”
(१ । १ । ७१) इति सूत्रस्योपस्थाने तानि तानि नामानि भवन्ती
त्याह — ‘ अन्त ’ इति । आदित्वन्तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य
भवतीति काल्पनिकेऽप्यादित्वे इगादिसंज्ञा भवन्त्येव । सर्वत्र

णकारादयो हल एव ह्यवरटादौ तूच्चारणार्थोऽकारः । ननु हल्
संज्ञाया अनिष्यत्ते रेषां कथमित् संज्ञा ? इत्याह ' इत्संज्ञका '
निति । युक्तिमाह ' प्रत्याहारार्थमिति ' अतस्तत् सामर्थ्यादादि-
रन्त्येति (१ । १ । ७१) सूत्रे वैवोपपत्तौ , सहग्रहणादधिकादित्-
संज्ञा क्रियते इति भावः । प्रत्याहारश्च स्वल्पेन प्रवन्धन बह्वना-
मुपादानं तदर्थम् । नतु अगजादिसंज्ञा-कार्यार्थम् । तथाच
दोषो णौ (६ । ४ । ८०) तिङ्सिच्प्रभृतयः प्रयोगाः , क्रिया-
विशेषणत्वात् क्लृप्तत्वम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकया संगृ-
ह्णाति ' एकमिति ' । नाम्नोविशेष्यत्वात् क्लृप्तत्वमितिभावः । चतुः
सहितानि पञ्च शाकपार्थिवादि (२ । १ । ६० वा०) । लृकारोप-
देशश्च लृदित्वादङ् (३ । १ । ५५) संकल्प्य इति श्रुतिश्च फलम् ।
कुमारो ऋतक इति वक्तव्ये लृतक इत्यस्यापि सामर्थ्यात् कुमार्य्
लृतक इति लृकारस्याच्त्वे यणादेशः फलमिति । न तु सावर्ण्यम् ।
ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञेत्यपिसिद्धम् । तथाच व्युताद्य्लृदित
(३ । १ । ५५) इति निर्देशः । नापि यणिवधौ यथासंख्यार्थं आस्त-
रतम्यात् सिद्धेः । इत्संज्ञाप्यप्रयोजना अङ्विधानसामर्थ्यात् । हकार-
स्याट्सु प्रवेशात् वह्निणेति णत्वम् । भलिप्रवेशात् शमेर्यङ्लुगन्तात्
लोट्सिपि शंशां होति दीर्घानुस्वारी । शलिप्रवेशात् कश्च दुहादेः ।
आद्यो वकारोऽन्तस्थः सानुनासिको निरनुनासिकश्च , दन्त्यौष्ठयोऽ-
ल्पप्राणः । अन्यस्तु जशन्तर्वर्ती वर्ग्यं ओष्ठः सृष्टकरणो महा-
प्राण स्तस्यैव भष्भाव स्तेन मृगात्रित् विहक्सा दन्त्यतीत्यादी

न भष् । तथाचापिशलिः । “ दन्थीष्ठ्रवा इकारस्य वह व्यध-वृधां नभषिति । उदूटौ भवतो यत्र यो वः प्रत्ययसन्धिजः अन्तस्थं तं विजानोयाद् वह व्यध वृधामपीति * च ” ।

तथा संवत्सर-शब्दोऽनुस्वारवानेव । अन्तस्था द्विप्रभेदा इत्य-
न्तरतमे सानुनासिके वकारे संवत्सर इति । सम्बद्धितं
सम्बाद् इत्यादिके बदस्थैर्ये बद संदेशे इयाधुष्येभ्य वा ओष्ठ्र-
त्वान्मकारः परसवर्णः । एवं वास उपसेवाया मिति-
चौरादिके । रपर इति ऋकारसाव र्ये लृकारस्य ग्रहणे
तवल्कार इत्यत्र ल भावार्थं र इति । हयवरट् इत्यस्य रवर्णेन
लण् इत्यत्रस्य-लकारेण अनुनासिकेन इता प्रत्याहार इति
जयादित्यस्य वृत्तिकृतो मतम् । चयो ितीयाः शरिपौष्क-
रसादि रिति कात्यायन य इति मतमेतदुद्दयम् । अन्यदु-
णादि । एकं त्रीणि इत्यादा वेषां अप्रवेशः । एतास्तु
चतुर्दशसूत्रा निवृद्धाः परास्तु सुट्सुप्तिडादयः कल्पिताः संज्ञा
निर्दिश्यन्ते । अयोगवाहानां सामान्येनोपदेश इति शिक्तासूत्रे अव-
र्णयिमन्यशब्देकदेशः । “ जे प्रोष्ठपदाना ”(७ । ३ । १८) मित्यत्र
ज इतिवत् । वाह प्रयत्ने घञि वाह ‘उच्चारणम्’ तेन अन्ययोमो-
च्चार्याणा मनुस्वारादीनां सामान्येन हलादिना व्यवहार इत्यर्थः ।
सर्व यथा शक्येत विधिःकर्तुमिति नातिप्रसङ्गायेति स्थितिः ।

अत्र प्रत्याहारसूत्रेषु हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः , हकारो द्विः पठ्यते । अटिशल्यपिच प्रवेशाय ' तेन अर्हेणाधुत्तदिति । लष् मध्येऽकारः प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् । “ एकैकस्मान् उ अ ण रटा हाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः । ज्ञेयो चयो चतुर्भ्यो वः पञ्चभ्यः श्लौ षड्भ्यः ” इति महाभाष्यम् ।

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

आत् ऐ औ वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

‘ वृद्धिरिति ’ । संज्ञारूपेणार्थवत्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धि-शब्दात् सुः । स्वरूपमपि हि शब्दार्थएव * । आदिति ऐजिति च पृथगेव पदे । इन्द्र हि इतरंतरयोगे द्विवचनं स्यात् । समा-हारे च “ इन्द्राच्चुदप्रहान्तादिति ” (५ । ४ । १०६) टच् स्यात् । ऐजिति ज्ञापकं , प्रत्याहारे चकारे न कुत्वमिति , गैलीयमिदं सूत्रकृतः । ‘ आदिति ’ तकारां दकारो वा “ ऋदोरविति ” (३ । ५७) वत्-सुव्वसुखार्थः । ननु तकारोयं “तपरस्तात्कामस्येति ” (१ । १ । ७०) सूत्रे “ तादपिपरस्तपर ” इति न्यायेन ऐवो द्विमा-

* सकृदुच्चारिते, शब्द यदा योऽर्थः प्रतीयते ।

तसाहृदये शब्दस्य नान्यदर्थस्य लक्षणम् । इति स्थिते । (ट)

त्रिकस्यैव ग्रहणं यथास्यात् । यथा जायैन्द्री जायौहत मायौहत
इत्यादौ चतुर्मात्रावैचौ माभूता मित्यर्थः कथं न स्यात् ? नैवं ।
तादृपि पर इति पक्षस्य भाषावृत्तिकृता नाभ्युपेतत्वात् । शिचा-
सूत्रकृतश्च त्रिषटिसंख्यवर्गनिरूपणेन सम्यक्क्षराणि सूतो द्विमा-
त्राणि प्लुतक्रमेण त्रिमात्राख्यतोऽष्टावेवेति चतुर्मात्रावैचौ
वस्तुत एव न स्तः । प्लुतं विना च न त्रिमात्रौ । प्लुतप्रक्रिया
च भाषायां नाद्रियत इति * । तकारो मुखसुखार्थ एव ।
वृद्धिगच्छ्यायं स्त्रीलिङ्ग एव । ये ते इति परसूत्रे विवरणात् ।
तथाव क्तिन्नन्तोऽयं मञ्जिनावनूय प्रथममेवाभिधानान्मङ्गलार्थोऽपि ।

“ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानिच शास्त्राणि
प्रथयन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि वीरपुरुषाणि च भवन्तीति ” स्थितेः ।
मध्येच “ शिवशमरिष्टस्य करेतातिलि ” † (४ । ४ । १४३) त्यत्र
शिवादीनामुपादानम् । शमोऽल्पाचत्तरत्वेन (२ । २ । ३४) पूर्व-
निपाते प्राप्ते शिवशब्दस्य प्रागुपादानञ्च । शेषेच “ नोदात्त स्वरितो-
दयमिति ” (८ । ४ । ६७) वदिकसूत्रे परग्रहणमकृत्वा उदयपदं
मङ्गलार्थं मेव कृतमिति त्रिमङ्गलमिदं व्याकरणम् । संज्ञासूत्रमिद-

* अन्यथैवं “ सामादनात् प्रथक्कार्त्तकेत्यादि ” (२ । १ । ४९) निर्दिष्टात्राभि-
सता शब्दा वेति किमन्यन्यकृतया वृद्धिरिति वा (अधिङ्ग पाठ , ट) ।

† शिवशमरिष्टस्य करेतातिलि (अथर्व मन्त्रम्)

मित्यालोच्य ' यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्ती ः
परः प्रयोक्तव्य ' इति भाष्यस्थितेः एकेनैवोपक्रमेण विवृणोति
' वृद्धिसंज्ञकाः स्युरिति ' । वस्तुतस्तु आत् वृद्धिः , ऐ वृद्धिः , आं
वृद्धिरित्यर्थः । भवन्तीति वर्तमानकालप्रतिपादिका विभक्तिः ।
अत्राज्ञातज्ञापनं विधिरिति विधालिङ् (३ । ३ । १६१) पठति
बभूव इत्यादिवत् न प्रत्ययाः ।

अदेङ्गुणाः ॥ २ ॥

अत् एङ् गुणसंज्ञकः स्यात् ।

' अदेङ् ' ॥ अतस्तकार आकार निवृत्त्यर्थः । न च तस्य वृद्धि
संज्ञा बाधिका , एकामंज्ञाधिकाराभावात् , तरतीति (४ । ४ । ५)
निर्देशात् सिद्धौ , प्रतीति-लाघवार्थः । ' अत् एङ् गुणः '
स्यादिति एकवचनेन विवरणेन अत्र एङ् चेति समाहारशब्दः
सूचितः * । न चात्र मिलितानां संज्ञा भवति नेतु रित्यादिनिर्दे-
शात् । ऋकारस्य गुणे आन्तरतम्याभावादेव त्रयः सर्वे गुणाः
प्राप्नुवन्ति । तत्र " कार्यकाले संज्ञापरिभाषे " इति न्यायात् ,
गुणविधानकाले संज्ञापूर्वस्यास्य उरण् रपरं इति (१ । १ । ५१)

* भवन्ति इति कश्चित् पाठः ।

* पूर्वमुक्ते त्वेव व्याख्यात इति समासान्त स्यात् इत्युक्तदीपाय तदीयस्य-

त्वाच्च प्रयोगस्यापकपयस एव सर्वेऽनुचितम् । इति पाठः क्वरम् (८)

परिभाषायाथोपस्थाने ऋकारस्य गुणो भवन् अण् भवति । स च र-परो भवति । अणित्यस्य च पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणात् । तत्र सन्निविष्टत्वात् रपरोऽकारो गुणो भवतीति भाष्यम् ।

दूकोगुणवृद्धी ॥ ३ ॥

अनुक्तस्थाने ये गुणवृद्धी ते दूक एव स्थाने वेदितव्ये । “सार्धधातुकार्द्धधातुकयो” (७ । ३ । ८४) रित्यङ्गस्य गुणः । चेता , स्तोता । “सिचिवृद्धिः” (७ । २ । १) अचैषीत् , अलावीत् , अकार्षीत् । कथं द्यौः , सः ? गुणवृद्धिशब्देनानभिधानात् ।

‘ दूकः ’ ॥ परिभाषासूत्रमिदम् । परि सर्वत्र शास्त्रे उपयुक्ता भाषा भणितिः , परिभाषा । सा लिङ्गवती विध्यङ्गशेषभृता च । या लिङ्गद्वारेणैकभागेन उपयुज्यते , सा लिङ्गवती । या च सकलेनैव * विधिवाक्ये उपयुज्यते , सा परा ; सा च काचित् विधेरङ्गभृता , यां विना विधिवाक्यं नैव प्रवर्तते , यथा “आटेः परस्येति ” (१ । १ । ५४) । नहि तद्धिना “ ईटास ” इति (२ । २ । ८३) प्रवर्तते । काचिच्च विधिशेषभृता “ विप्रतिषेधे परमिति ” (१ । ४ । २) अविरोधे वृत्तेष्वित्यादौ भक्त्येव (७ ।

* नै याव स धनेव विधिवाक्ये उपयुज्यते(उ) । सक नैव (ट) ।

३ । १०३) मव्याहतमेव । विरोधविषयेषु वृत्तेभ्य इत्यादिषु इयं परं कार्यं कारयतीति गुणशब्दं वृद्धिशब्दञ्च लिङ्गत्वोद्भव इक इति सूत्रैकदेशेनोपयुज्यते इति लिङ्गवतौ परिभाषा । ननु “ आहुण ” (६ । १ । ८७) इत्यत्र “ इकोयणचौ ” (६ । १ । ७७) त्यतो, चीत्यनुवृत्ते “ वृद्धिरेचौ ” त्यत्र (६ । १ । ८८) च आदित्यनुवृत्ते स्तत्र विधौ किमनया प्रक्रियया इत्याह— ‘अनुक्तस्थान’ इति । नोक्तं स्थानं ययो स्ते तथा । ‘ इकएवेति ’ । यत एवकारकरणं, ततोऽन्यत्रावधारण मिति च गुणवृद्धौ नियम्येते, इति नियमार्था परिभाषेयं, अन्यथा परसूत्रेण सह एकवाक्यं स्यात् । किमनेन पृथक्कृतेन ? तत्र याति शङ्कते इत्यत्र न गुणः । असतिह्यत्र नियमे आन्तरतम्या दाकारस्य गुणोऽकारः स्यात् । ककारस्य च कण्ठात्वा दान्तरतम्यादकारः स्यादेव । न च “ गापोष्टजिति ” (३ । २ । ८) टकः कित्वं आतो गुणाभावस्य ज्ञापकं, अदणार्थत्वस्यापि सम्भाव्यत्वात् । न च ऊर्जैर् (३ । २ । ८७) विधानं हलो गुणाभावे ज्ञापकं, आन्तरतम्याभावान्नकारस्य अकारः स्यादेवेत्यसम्भवः । ‘ अङ्गस्यगुण’ इति । इकइत्यनुपस्थाने ‘ येन विधिस्तदन्तस्येति ” (१ । १ । ७२) दगन्तस्याङ्गस्येत्यायाति । तदाह, चेतति, लृच् । यत्रतु “ मिदेर्गुणः ” (७ । ३ । ८२) “ मृजेर्वृद्धि ” (७ । २ । ११४) रित्यादा वङ्गमिगन्तं न भवति, तत्राङ्गस्येति इक इति विशेषणीयं, तदुक्तं भाष्यं ‘ नह्यनिष्ठार्था शास्त्रे प्रकृप्तिर्युक्तेति ; भवति हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति

नहि सदेहादलक्षण” मिति परिभाषाभ्यां सर्वत्र व्यवहार इति ।
‘सिचिवृद्धि’ रिति । ‘ह्यन्तत्त्वणेत्यत्र ” (७ । २ । ५) ि श्वि-
ग्रहणेन आपित मिदं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति अन्यथा अन्तरङ्ग-
त्वाद्गुणेश्यादेशे च यान्तत्वादेव निषेधः स्यादिति । तथाच गौरि-
वा वारो दगवोत् , गौरिवा वारो दयवीदिति चान्तरङ्गत्यावादे-
शाभावा दोकारान्तस्याचारक्त्वन्त धातो लृङि नित्या वृद्धिर्न
भवति , इक इयस्य व्यावर्त्यं, * ततो,वादेशे कृते “अतोह्लादे-
रिति ” (७ । २ । ७) पक्षे वृद्धौ अगवीदगावीदिति द्वयमेव भवति ।
‘कथ’ मिति । आकार ओकारश्च वृद्धिसंज्ञकौ । अकार एका-
रश्च गुणसंज्ञकौ । तथाच अनेन नियमेनानिकां हलां कथमेते इति
प्रश्नः । ‘गुणवृद्धिशब्देनानभिधानादिति’ । प्रकृतत्वात्तयोस्ते इति
कर्तृथे यद्गुणवृद्धौ इति वचनं तस्येदमेव फलं , यत्रगुणवृद्धिशब्द
मुच्चार्य गुणवृद्धौ विधेयेति , तत्रैवापतिष्ठत इति भावः । यद्यपि
वृद्धिशब्दो घ्यतस्तथापि धर्मादिपाठाद्गुणवृद्धौ इत्यपि । ये
तु “ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्न ” (४ । ३ । ६६)
इति , “तदहति ” (४ । ४ । ७६) निर्देशाच्च, याति शङ्कते इत्यत्र
व्यवर्त्यमाहुस्ते “ पुगन्तेत्यत्र ” (७ । ३ । ८६) ख्यापयतीत्याका-
रस्य गुणो गेति व्यावर्त्यम् इतोक इत्यस्यैव फलम् ।

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वैकदेशा धातुः । धातुलोपनिमित्ते आर्द्ध-
धातुके ये गुणवृद्धी प्राप्नुत स्ते न स्तः । लालुनः ,
पोपुवः , मरीमृजः । पचाद्यचि ३ । १ । १३०)
यङो लुक् । इक इत्येव, अभाजि, रागः ।

‘न धातु’ ॥ धातुलोपमपनीय यङ्लुक् इति न कृतं, वैदित्वा
र्थम् । आर्द्धधातुक इत्यपनीय अचीति न कृतं , प्रत्याहाराशङ्का
निवृत्तये इत्येके ; षोभुवितव्यमित्यर्थ मित्यन्ये । अतिङीति न
कृतं लडाद्यर्थम् । धातोः सर्वावयवस्य लोपसङ्गमेव कार्थ्यिनास्ति
किं निषेधेनेत्याह ‘ धात्वैकदेश इति । लोपपदञ्च कर्मघञन्तम् ।
धातो * लोपी यस्मिन् तद्भातुलोप आर्द्धधातुकम् । तदेव च
यदि गुणवृद्धो निर्मित्तं , तदा तत्र परे धातो गुणवृद्धी न स्तः ।
तदाह ‘ पचाद्यचि ’ ‘ यङोलुक् ’ इति । लोलृयादिभ्यः पचाद्यचि
(३ । १ । १३४) विहितं “ यडाऽचिचेति” (२ । ४ । ७४) “सर्व्व
विधिभ्यो लुग्विधि ब्रूलवानिति” । अतो लोपमकृत्वा सर्वावयवस्य

यङो लुकि कृते तस्मिन्नेवाच् प्रत्यये आद्ययोगुणः परस्य सृजेर्वृद्धिः
(७।२।११४) प्राप्नोति । निषेधात् * भवति ।

धातो लीपे सतीति न व्याख्यायते । धातुलोपशब्देन यदाई-
धातुकं विशिष्यते, तस्य फलं क्लोपयतीति । धात्ववयवं पुकमाश्रित्य-
लोपो व्यार्व्वलीति (६।१।६६) यलोपेऽपि णिचि गुणो भवत्येव ।
न ह्यत्र धातुलोपस्य निमित्तं आर्द्धधातुक मिति कृत्वा चेलेक्लोपे
रिति (३।४।३३) निर्देशादेव सिद्धमिति कृत्वा कृदन्तादा-
ख्यानात्तदाचष्टे इति णिच् क्लृगादि यत्र क्रियते तत्र रावणं भेद-
यति, सीतां हारयति, इत्यत्र धात्वेकदेशस्य कृतो लोपेऽपि
सति णिच् आर्द्धधातुके गुणवृद्धी स्यातामेव, इत्यन्ये वदन्ति ।
नहि णिचि कृतोलुक् योगपद्येन विधानात् । धातुग्रहणं बहु-
व्रीहिसंप्रत्ययार्थम् । लोप इत्युक्ते अन्वयलोपे लवितेत्यत्रापि
न स्यात्, बहुव्रीहौ तु आर्द्धधातुकोत्पत्तेः प्रागेव अकारस्य
लोप इति गुणो भवत्येव । आर्द्धधातुक इति किम् ? लोल-
षीति ।

• यङोऽचिचेति मन्नेन धातोरवयवस्य यङ्लुकि कृते तस्मिन्नेवाच् प्रत्यये
आद्ययोगुणः परस्य सृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) प्राप्नोति । अस्मात्निषेधात् भवति ।
न च यङोऽकारस्यातीलोप (६।४।४८) इति लोपे तस्य स्यादिवस्वात् ते न
स्यातामिति वाच्यम्, “ सर्व्वविधिभ्यो लुक्विध्वंस्वीयानिति लोपात् प्रागेव यङ्
लुको भावात् अवयवमिति मसुदायप्रसिद्धिर्व्वन्वीयसीति (१, ३) पाठान्तरम् ।

‘ अभाजीति ’ । भञ्जेष चिणो (६ । ४ । ३३) त्यनुनासिक-
लोपः । ‘ राग ’ इति । घञिच भावकरणयोरिति (६ । ४ । २७) ।
इकएव वृद्धिर्निषिध्यते , नानिक इति ; अत उपधाया (७ ।
२ । ११६) इति वृद्धिर्भवत्येव ॥

॥ क्ङिति च ॥ ५ ॥

किति ङितिच निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुत स्ते न
स्तः । किति । कृतं, स्तुतं * । ङिति । चिनुतः ,
चिन्वन्ति, मृष्टः †, मृजन्ति, ममृजुः ॥ कथं
मार्जन्ति, ममार्जुः ?

मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते ॥ *

व्यवस्थितविभाषया नित्यं तुन्दः , परिमृजः ॥

‘ क्ङिति ’ । इक इत्येव । कामयते कमे णिञ्चिपि (३ । १ ।
१०) वृद्धिः । निगु-शब्दात् ‡ नडादित्वात् फाकिं (४ । १ । ८८)
कितिचेति (७ । २ । ११८) वृद्धिः, मामर्थात् । ओर्गुणस्तु कथम् ?

* कृतं, स्तुतं, भुक्तं, (क. घ.) ।

† मृष्टि (क. घ.) ।

‡ ‘ निगु ’ इति मुट्रितकारिकायाः नडादित्वात् पाठः ।

फक्कः कित्वात् गुणस्य चात्रेगाश्रयत्वात् । न च इक इत्युच्चार्य
ये विहिते ते एव न भवतः , इत्यत्र विनिगमक मस्ति । उच्यते,
चकारोऽत्र क्रियते अनुवर्तमानस्यापीकोऽनुकर्षणार्थं स्तेन इक इति
शब्देन इको ये गुणवृद्धौ ते एव न स्त इति व्याख्येयम् । पूर्वसूत्रा-
द्घातुपदमनुवर्तते , तेन धात्वन्निर्षेधोऽनेन नान्यस्येति वा ।
एवञ्च वभ्रूमेति प्रथम-णलि अचो ज्गितीति (७ । २ । ११५) वृद्धे
निर्षेधोऽपि युक्त एव । त्रुडाधितौ यस्येति प्रत्ययसामान्यापेक्षया
एकत्वं; न चात्र यथायं तदधीने (४ । २ । ५८) तेनदोव्यती (४ ।
४ । २) त्यादि निर्देशात् । कृद्घोऽङ्गि गुण (७ । ४ । १६) इत्यत्र
तु अङ्गेव गुणो नान्यस्मिन्निति निष्प्रमाणापि स्त्रादिति न ज्ञापकम् ।
क्ङितश्च परत्वं तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (१ । १ । ६६) इति
सूत्रवन्मादायाति । तथा चानस्य एव निषेधात् , चित मित्येवो-
दाहरणं युक्तं ; न भुक्तमिति । व्यवधानादित्याह 'निमित्त' इति ।
एतच्च तस्मिन्निति सूत्रे (१ । १ । ६६) निर्दिष्टपदं निर्दिशता सूत्र-
कृतं स्वोक्तमितिभावः । प्रत्यासत्त्या आतिदेशिकं उदाहरति,
क्ङित इति । सार्वधातुकमपिदिति (१ । २ । ४) ङित्वात्
खिन्वन्तीति हुश्रवो (६ । ४ । ८७) रिति यण् , अशिश्चियदिति
परमाश्रित्य न लघूपधगुणः । अन्तरङ्गत्वेन चङि इयडा बाधित-
त्वात् । संक्रमे निराकरणे प्रकृतत्वाद्भेदः ग्लाजिस्थश्चेति (३ । २ ।
१३८) क्सुः , किदेव नगित् , तेन जिष्णुरित्यादौ न गुणः ।
भूष्णुरियत्र गुणेटी न भवतः । केवलं स्थास्रपदे किति घुमास्येति

(६ । ४ । ६६) ईत्वं प्राप्नोति, तदर्थं तत्र इष्टिः स्वयमेव वृत्तिकृता स्वीकरिष्यते इत्यत्र गकारो न व्याख्यातः । भविष्णुरिति तु भूष-
येति (३ । २ । १३८) सूत्रेण इणुचि न निषेधः । निमित्तसप्तमीच,
यस्य च भावेन भावलक्षण (२ । ३ । ३७) मिति सूत्रेण । क्ङि-
तोर्हि निमित्तयोर्भावेन गुणवृद्धोरप्राप्तिलक्षणभावो लक्ष्यते ।
निमित्तपदञ्च सूत्रे क्ङितीत्यस्य शेषत्वेन व्याख्येयम्, अणवोक्तं
किति ङिति निमित्ते इति ।

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्यौ ऋन्दसौ । इटो गुणो न स्यात् ।
अकणिषं, अरणिषम् । लुङि मिपि लघुप्रथमगुणाऽत्र
निषिद्धः ॥

‘ दीधी ’ ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति (८ । ३ । ४३) सुजन्तयो द्वित्रयोः
माहचर्यादेव चतुरिति सुजन्त यद्वा ह्ये छत्वोऽर्धवचनं सहचरितपरि-
भाषा-व्यूदासार्थम् ७ । तस्य ८ फलमिह आगमस्येटी ग्रहणम् ।
न त्विट् गतावित्यस्येत्युदाहरति । ‘ अकणिष ’ मिति । कण रण

* न च व्युदासोऽपि सामान्यग्रहणं भवति इति वाच्यं द्विस्त्रिश्चतुरिति कश्चित्
सहचरितस्य ग्रहणं न भवतीति ज्ञापनीयम् (‘ ट ’ पाठाश्रयम्) ।

वण भण शब्दार्थाः , यस्मात् प्रत्ययविधि (१ । ४ । १३) रित्यत्र तदादिग्रहणात् सिजन्तस्याङ्गत्वे गुणप्राप्ति माह, ' लुङि मपीति ' । ननु लुङो ङित्वादेव पूर्वेण निषेधः स्यादिति न शक्यं , भूसुवो स्तिङोति (७ । ३ । ८८) निषेधेन ज्ञापित मिदमेतत्त्वाश्रयङ्गित्वे न गुणनिषेध इत्येके । अकरव मचिनव मित्यादौ स्यादेव गुणः । अत्र भाष्यम् । " नेङ्गौ (७ । २ । ८) त्यत इङ्ग्रहणानुवृत्तौ यदा-र्द्धधातुक स्येङ् (७ । २ । ३५) इति इङ्ग्रहणं तत् सम्भवती विकारस्य निवृत्त्यर्थं मिति गुणो न भविष्यतीति । किमिङ्ग्रहणेन ? तत्कृतं वैचित्र्यादिति । तथात्वेपि पठोषि ब्राह्मण-कुलाणीत्यत्र मान्त (६ । ४ । १०) इति दीर्घं न स्यादिति कर्तव्यमेवेङ्ग्रहण मिति तु टीका । वस्तुतस्तु इङिति प्रकृते पुनरिङ्ग्रहण मितो बलात्त्वबोधनार्थमिति । वशित्वेति संप्रसारणात् पूर्वमेवेडागम इति न क्त्वासे (१ । २ । १८) ङिति कित्वनिषेधात् न संप्रसारण मतो दीधीसूत्रे युक्तमेवेङ्ग्रहणमिति " ग्रहिज्या (६ । १ । १६) इत्यत्र भाष्य एवोक्तम् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

संलग्ना हलः संयोग इत्युच्यते । अग्निरिति
ग-नौ , स्त्रीति स-त-राः ॥

' हलः ' ॥ बहुवचन मतन्त्रं तेन द्वयोरपि संलग्नयोर्हलोः

संयोगसंज्ञा । संयोगादेरात् (८ । २ । ४३) इति प्राप्ती , न याख्या
 प्रिति (८ । २ । ५७) ध्याव्यो नैव नीधात् तदुच्यते ' सूत्रे
 लिङ्गवचनान्तत्वं " मिति । अत्र अह ' अग्नि रति गता '
 तिति । रूपोदहरणम् कार्योदहरणमग्नित्वम् । अकारस्य
 संयोगे गुरुत्वादिगताच्च लघुपूर्व्यात् (५ । १ । ७३) इति नाण् ।
 ' अनन्तरा ' इति । विजातीयै रव्यवहित्वाद्द्वयम् इति । वह्ना
 मपि संज्ञेत्याह ' स्तीति ' । तन्न सुस्त्रिय भाव सुस्त्रीव मिति
 पूर्ववन्नाण् । संलम्ना हल् संयोग इयेवास्तु , संमर्गोहि *
 द्विष्ठ स्त्रिष्ठश्च, किं बहुवचनेनातन्त्रे ? समुदायस्य संज्ञा यथा-न्या-
 दित्यर्थः † । तेन पठन्नित्यत्र तलोपे प्रथेकं संज्ञायां नलोपोऽपि
 स्यात् । तथा उपेयिवाननाश्वान् (३ । २ । १०६) इति निर्देश
 कसु-सलोपोऽपि लकारस्य श्रवणात् । हल इति किं ? तितउ
 च्छत्रम् ‡ । अत्र संज्ञायां संयोगात्कलोपः स्यात् ।

मुखनासिकावचनेऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहितया नासिकया उच्चार्यते यो वर्णः
 सोऽनुनासिक-संज्ञकः स्यात् । अ आं ङ ज
 ण न माः ॥

* मलघोहि (' ट ' पाठान्तरम्) । † व्यादिसंभवसंज्ञे (' ट ' पाठान्तरम्) ।
 ‡ अत्र न गणशब्दा , ततोति इति (७४० उ) इति विधानात् ।
 चत्वर्या इति विद्विष्यसि ' ट ' अक्षिक पाठः ।

‘ मुख ’ । मुखञ्च नासिका च मुखनासिकं , तेन आ समन्सात् उच्यते यः स वर्णोऽत्रेति विवक्षायां मुखपद मनर्थक मेव । आदिर्जि टुडव (१ । ३ । ५) इति । त् इन्द्रपदानां पत्येक मन्वयात् । यो मुखेनोच्यते यश्च नासिकयेत्यर्थे वर्णमात्रस्येव मुखभवत्वात् संज्ञाप्राप्तेः न चाभ्युपगमः । द्वितीयाश्रित (२ । १ । २४) इत्यादौ श्रितात्यस्तापन्नादावनुनासिकस्य क्लिभलो रिति (६ । ४ । १५) दीर्घत्वादिप्राप्तेः । न हि सोऽस्ति वर्णो यो मुखसम्बन्धं वागिन्द्रियं विना उच्चरति । तथाहि —

“ आत्मा बुद्ध्या समर्थार्थान्नियुङ्क्ते तद्विवक्षया ।
मनस्तद्वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
अग्निमारुतसंयोगात् क्षोभाद्वागिन्द्रियस्य च ।
सूक्ष्मा वाग् जायते पूर्वं स एव कथितो ध्वनिः ॥
तत्तत्स्थानेष्वथ यदा वायुश्चरति सेन्द्रियः ।
पश्यन्ती वर्णरूपा वाक् तत उत्पत्तिमर्हति ॥
मध्यमा पदरूपार्था(तु) वाक्यरूपातु वैखरी ।
इति वाचा मवस्थाः स्युर्मुखमध्ये तदिन्द्रियम् ॥
अर्थसंप्रत्ययो वाक्यात् श्रुतादनुमितात्मतात् ।
विशिष्टं खं मुखं राति विखरा मैव वैखरी ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णाना मुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकीष्ठञ्च तालु च ॥ ”

इति शिक्षास्मरणात् । तथाच, मुखपदमनर्थकं, नच नासि-

कावचन मित्येवान्तु ; मुखमध्ये तदिन्द्रिय मिति वचनान्नासिका-
मात्रेणोच्चारणस्यासम्भवात् । तस्मात् अयमत्र समासः, इत्याह
'मुख' सहितयेत्यादि । शाक पार्थिवादि (२ । १ । ६० वा०) ।
तेन आडपि न कल्पनीयः , सर्वञ्चार्च्चित्तिभावः । वचन इति
कर्मणि ल्युट् । अ ओ इति, अकाराकारावूच्चारणार्थौ ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ६ ॥

तुल्यमाद्यं ताल्वादि स्थानम् । प्रयत्नः स्पृष्ट-
तादि र्येप्रां, तेऽन्योन्यं सवर्णसंज्ञकाः स्युः । वर्ग्यो
वर्ग्येण सवर्णः । अचः सस्थानाः । अनुस्वारस्य ययि
परसवर्णः (८ । ४ । ५८) । शङ्किता , कुण्डिता ।
अकः सवर्णं दीर्घः (६ । १ । १०१) दण्डाग्रम् ॥

ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाः वक्तव्या ॥ * ॥

होत् लृकारः होतृकारः । लृकारस्य दीर्घो ना-
स्तीति ऋकारः ॥

तुल्य । तुलना तुला, " चिन्ति पूजि " (३ । ३ । १०५)
इति चकारादङ् , तामर्हति ; दण्डादित्वात् (५ । १ । ६६) यः ।
तुल्यः सदृशः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य इति वृत्तिकृता * समाम
उक्तः । तत्रच "अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (६ । ३ । १२) इति

अनङ् प्रोति, इति दृष्टा समसान्तरमाह 'तुल्य' मित्यादि ।
 आशब्दा भक्ष्यममदिति, "अन्येष्वपि दृश्यते" (३।२।
 १०१) इति उप्रत्यये, आस्यं मुखं, तत्रभवमिति "शरीरा-
 वयवाद्यति" (२।१।६) अ.स्यं, ताल्वादिस्थानं, "हलो यमां
 यमि लोपः" (८।४।६४) इति यलोपः । आस्यश्च प्रयत्नश्च तौ
 तुल्या यस्येति वर्णसमान्यपेक्षया एकप्रचनम् । 'स्पृष्टतादि'
 रिति । स्पृष्टता, ईषत् स्पृष्टता, विवृतता, संवृतता, चेति
 चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्नाः । समानञ्च तत् वर्णश्चेति सवर्णं;
 वर्णशब्दोऽर्द्धादिः (२।४।३१) । संज्ञिनि तुल्यशब्दस्य
 संज्ञायः समानशब्दस्य "ज्योतिर्जनपद" (६।३।८५) इति
 वर्णशब्दसमावात् । सहशार्थतया सादृश्यत्वं चोभयनिष्ठत्वा-
 दाह— अशान्य' मिति । क्रियविशेषणत्वात् कर्मत्वं, पुंस्त्वं
 स्वभावात् । क्लोत्वे हि अशब्दद्वारा "अमोऽदङ्" (७।१।
 २५) आदेशः स्यात् । तथाच "इतरेतरपरस्परान्योन्यशब्दाः
 कर्मयतोहारैकत्वे पुंस्त्वेऽपि, निपातनत्वात् साधवः" इति वक्ष्यमाण-
 त्वात् क्रियाविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वं स्वभावात् । यद्यस्य
 समानं, तत्तस्य समत्वमिति मित्यर्थः । अकुह विसर्जनीयाः
 कण्ठाः इचुयशास्तालयाः । ऋटु रषा मूर्धन्याः ।
 लृ तु लसादन्याः । उ पूपाभानीया ओष्ठाः । अं अं उ अ

ण न मा अनुनासिका नासि ह्याः । इ वादिरोशा ताल्वादि-
स्थानम् । क दयो मात्रमानाः स्पर्शाः । स्पृष्ट करणं स्पर्शानाम् ।
अन्तस्था य र ल वाः । ईयत् स्पृष्टकरण म तःस्थानाम् ।
उष्माणः श ष स ह्राः । स्वराः स ऋ एवानः । द्विवृतं करण
मुसणा स्वराणां चति , तभ्य ए आ विवृततरा ; ताभ्यामपि
ऐ औ ; ताभ्यामप्याकारः । संवृतस्त्वकारः । इ वादिरोल्या
प्रयत्ना उन्नेया । तत्र इन्द्रप्रदार्थस्य पत्येक मत्वयात् केवलं
यत्तुत्यास्यं , यच्च केवलं तुल्यप्रयत्नं , तस्यापि सजा स्यात्ततश्च
भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां सवर्णसंज्ञायां तसैत्यत्र “ भरो
भरि सवर्ण ” (८ । ४ । ६५) इति स्पृष्टकरणस्य प्रकारस्य
लाहृशि तकारे लोपः स्यात् । भिन्नप्रयत्नानाञ्च तुल्यस्थानानां
सवर्णत्वे अरुधरोतत इति अरुम शब्दः वयव सकारात् हलः
परस्य धात्ववयव शकारस्य चकारे सवर्णलोपः स्यात् । इति न
स भ व्यम् । स सुशयेन वाक्यपरिमर्मासि रति पक्षस्य अयणात् ।
पूर्वपूर्ववत् अस्यमदितप्रयत्न आस्यप्रयत्न म तुल्यो यस्य त वा
सममनोयम् । ‘ वर्यो वर्येति ’ । वर्गे भो ि जादित्वात्
(४ । २ । ५४) यत् । अर्थात् वर्यः स्वगस्य सवर्णः ।
‘ सस्थानः ’ इति । सम नं स्थानं देषा करणाधिकरण
व्युत्ततयः स्थान प्रयत्नः कण्ठदि च । ‘ लृवणस्य दीर्घी
नातीति ’ । अ इ उ ऋ एकारात्त्रिक द्विमात्त्रिक त्रिस त्रिकतया

हादश । लृ एकमात्रिक त्रिमात्रिकतया द्वौ । सम्यक्तराणि
 च ऋस्वहीनान्यष्ट । एवं स्वरा द्वाविंशतिः । कादयः पञ्चविं-
 शतिः य र ल व श ष स हा अष्टौ । अनुस्वारानुनासिकः ।
 जिह्वामूलेयोपाधानीया यत्वारः अयोगवाहाः । कुं खुं गुं घुं
 यमाद्यत्वारः । इति त्रिषष्टि-वर्णाः । इति शिक्षाकारोक्त-परि-
 संख्यया लृवर्णस्य वर्णत एव दीर्घा नास्तीति ॥ ८ ॥

नाज्भलौ ॥ १० ॥

अच्-हलौ सवर्णसञ्ज्ञकौ न स्तः । दण्ड-हस्तः ।
 दधि-गीतम् । वैपाशो मत्स्यः । आनडुहं चर्म ।
 यस्येतिचति (६ । ४ । १४८) लोपो न भवति ॥

‘नाज्भ’ । साहित्ये द्विवचनवहुवचने इन्धो वा अज्भला-
 विति भ्रयो हाऽन्यतरस्याम् (८ । ४ । ६२) इतिपूर्वसवर्णतया
 हकारस्य भ्रकारः । ‘दण्डहस्त’ इति । अकारहकारयोः-
 सावर्णाभावात् अकः सवर्णं (६ । १ । १०१) इति न दीर्घः
 एवं ‘दधिगीत’ मित्यत्रापि इकारशकारयोः । एतदर्थं सूत्रं
 न कर्तव्यम् । अथेव दीर्घविधाना दित्याशङ्गीदाहरणान्तर-
 माह - ‘वैपाश’ इति ।

“ विपाशात् विपाट्स्त्रियाम् । ”

इति शकारान्तोऽपि । अचौ परस्परं सवर्णो न भवत इति तु न वाच्यं, नाजिति अत्रैव दीर्घकरणात् . तथा हली पर-
स्परं इति च न वाच्यम् । अज्भलाविति पूर्वसवर्ण-भकारा-
देश-विधानात् । आकारान्तस्य स्थानिवद्भावादेव लोपस्यापास्त-
त्वादिति भावः । विपाश् शब्दः । विपाशि नद्यां भव इति
अणि । इकार सावर्ण्यं यस्येति च (६ । ४ । १४८) इति
श्-लोपः स्यात् । एवमनडुहो विकार आनडुह इति, तस्य-
विकारः (४ । ३ । ११४) इत्यणि, अकार सावर्ण्यं हकारलोपः
स्यात् । सति त्वस्मिन्योगे यत्तत्र अचौत्येव ‘ कुमारी शत ’ इति
प्रत्युदाहरणं कृतं, तत् प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६ । १ । १०२) इति
वक्ष्यमाणसूत्रेऽचौत्यनुवर्त्तते इति । वृत्त इत्यत्र न दीर्घ इत्यर्थं
गङ्गास्रोतोऽन्यायेनाचौत्यनुवर्त्तते एवेति प्रकाशयितुम् । तच्च
“ उपायस्यानुपायतोपालम्भा ननुपात्तेषु नानात्वमिति ” न्यायेन ।
ननु अणुदित् सवर्णस्य (१ । १ । ६६) इति सवर्णग्राहकं
सूत्रं, तच्च “ तावदेव स्तश्च सवतिष्ठते यावत् कस्य कः सवर्ण
इति न निर्णय इति ” ; तत्र प्रत्याहारसूत्रनिविष्टा अचौ
ऋस्वा एव ; तथा सवर्णसंज्ञामय एव नाज्भलावित्यस्योप-
स्थानात् । ऋस्वाना मचां हलाच्च सावर्ण्यं निषिद्धं, दीर्घाणान्त-
हल्भिः सावर्ण्यं सप्रतिषिद्धमस्त्येव । ततो युक्तं सचिश्चवति ।
नेषम् । नञ्ज्ञातत् सूत्रकृतोऽभिमतम् । तथात्वं हि तुल्यास्यप्रयत्नं

सवर्णम् (१ । १ । ६) अनञ्भक्तिलिखेकमेव सूत्रं कुर्यात्
 पार्थक्यस्येदं फलम् । स्वस्थानप्रयत्नानामवां हलात्र पूर्वण
 सवर्णसंज्ञाविधानात् अणुदित् (१ । १ । ६६) इति सूत्रे
 च तस्योपस्थानात् दीर्घाणामपि ग्रहणं सिद्धम् । ततो 'नाञ्भ
 लाविति' निषधस्य प्राधान्येन विधानात् ह्रस्वदीर्घाणां मवां
 गन्धमात्रेण हल्भिः सावर्ण्यं निषद्यत इति व्यवस्थितिः । युक्त-
 चैतदेव । अन्यथा दास्यतोत्यत्राकारस्य इकारेण सावर्ण्यमस्तीति
 इणः (८ । ३ । ३९) इति षत्वं प्राप्नोति ; दाता यातेत्यत्र
 हाठः (८ । २ । ३१) इति दादेर्धातोर्व (८ । २ । ३२)
 इति षत्व ढत्व स्याताम् । दामीब्धमित्यत्रापि इणः भीब्धमिति
 (८ । ३ । ७८) ढत्वं स्यात् । भाः काम्यतोत्यत्र इणः ष (८ ।
 ३ । ३६) इति षत्व स्यात् । दोष्क इत्यत्र षन्वार्थम् । तत्रापि
 परेण णकारेण प्रत्याहारस्याश्रितत्वात् । एवं नदी नदीभ्यामि-
 त्यत्र ऋगां षः (८ । २ । ३६) इति ईकारस्य षत्वै स्यात् ।
 एवं नीतं गीतमिच्छांशो "शरः खयो दे" (८ । ४ । ४७ वा०)
 इति तकारस्य द्वित्वं स्यादित्यादयो दाषो भवेयु स्तस्माद्द्वि-
 तमिदं ह्रस्वात्स्याद्मात्रेण सावर्ण्यं नास्ताति ॥ १० ॥

ईट्टिट् द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ई ऊ एकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ।

अग्नी अत्र, वायु अत्र, स्वः इह, पचते इह ।

मणीवादीनां प्रतिषेध इत्येके । इवार्थे व-कारोऽयमित्यन्ये । मणीत्र, दम्पतीव ॥

‘ईदू’ ॥ संज्ञात्वादेवो टि घु घादिवत् प्रगृह्यपदसिद्धौ ग्रहेः पदास्त्रै (३ । १ । ११८) रीतिसूत्रे यत्पदग्रहणं तस्य प्रयोजनमिदम् । यत्र प्रगृह्यशब्दः संज्ञा श्रूयते, तत्र तत्सामानाधिकरण्येन पदमुपतिष्ठते, तदेष पदं संज्ञि ईदादिभिर्विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्यत आह, ‘ ई अ एकारान्तमिति ’ । तपस्करणं स्पष्टार्थम् । द्विवचनमित्यपि द्विवचनान्तमेव, अग्नी इमाविति प्रगृह्यत्वात् ऋतप्रगृह्या अचीति (३ । १ । १२५) प्रकृतिषड्भावाद् दीर्घाभावः । वायु इति न यणादेशः । खट्वे इत्ययादेशो न भवति । ईदूतीव समस्यर्थं (१ । १ । १८) इति स्वरसूत्रे अर्थग्रहणं । गौर्या मधिश्रितो गौरी अधिश्रित इत्यत्र लुप्तसमसमीकपदेऽपि प्रगृह्यसंज्ञार्थम् । तदेव ज्ञापकं । ततोऽन्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा प्रत्ययलक्षणद्वारा न भवतीति । तेन कुमार्योरगारं कुमार्यगारं, वधोरगारं वधगारं इत्यत्र प्रत्ययलक्षणत्वात् द्विवचनान्तत्वेऽपि न संज्ञा । “ इवार्थे वकारोऽयमित्यन्ये ” इति । तेषां मणी इवेति स्यादेव, तच्चानिटमित्यन्यपदेन द्योतितमित्यन्तो वक्तव्य एव श्रूयन् । रीदमीव शब्दश्च महावृत्तौ । एतन्नयमेवेति प्राञ्जः । “ कर्त्वा गिरीवाचन कथकाया ” इति पञ्चमोऽर्थः प्रयोगादाकृतिगणोऽयमिति पञ्चिका । ईदूरेदिति-

किं ? वृक्षावत् । द्विवचनं किं ? कुमार्यत्र । ११

अदसो मात् ॥ १२

अदसो मकारात् पर मीदूदत् प्रगृह्यं स्यात् ।
अमू अत्र, अमू आसाते । मादितिकिं ? अमुकेऽत्र ।
अदसः किं ? शम्यत्र ।

‘अदस’ । “श्रुतमर्थं समुत्सृज्य कल्पितेऽर्थः श्रुतेतरः ।

नियमो वहिरङ्ग स्तदन्तरङ्गो विधिः श्रुतेः ॥”

इति वररुचिः अतएव विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ।
इति ह्यावामश्च (३ । २ । ३) कापवादोऽग्विधिर्नतु सोपस
र्गादेवेति नियमः । अतो यद्यत्र द्विवचनग्रहणं मनुवर्त्तते
तदा नियमः स्यादन्यथा हि विधिरिति मत्वाह ‘अदसो मकारात्
परमिति’ । ईदूदिति मकारोत्तरेदूदन्तं पदमित्यर्थः । मादि-
त्याश्रयादेवासिद्धत्वं नास्ति । एकारस्त्वसम्भवा न दर्शितः । एदि-
त्यनुवृत्तौ मादित्यपि स्पष्टार्थमेव ।

* नियमपक्षे अश्रुतस्य द्वितीयस्य परिकल्पनया मौख्यात् (ट अधिक
पाठ) ।

[श्रु ॥ १३ ॥]

श्रे इतिच्छन्दोभागः ।

निपात एकाजनाड् ॥ १४ ॥

एको योऽच् निपातः सः प्रगृह्यः स्यात् । अ
अपकर्षं । उ उत्तिष्ठ । आ एव मन्यसे । अनाड्
कि ? आ उषां ओषां ।

“दृषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
पात मातं कृतं विद्या द्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ ”

‘ निपात एकाजिति ’ । पूर्वकालैकेति (२ । १ । ४९) तत्प-
रुषोऽन्तरङ्गः । बहुव्रीहिस्त्वन्यपदार्थप्रधानतया वहिरङ्ग इति
मत्वाह, ‘ एको योऽजिति ’ । ‘ अनाडिति ’ । आडोऽन्योऽनाडिति
तदन्यत्वे समासः । ननु यथा तदन्यत्व नञ् समास स्तथा
तत्सादृश्येपि । यथा ल्यव्विधा वनञ् पूर्वे (७ । १ । ३७)
इति नञ् सदृशाव्यय पूर्वे इत्यर्थः । ततश्च तस्मादृश्यादवैकाच्
ग्रहोच्यते । तत् किमेकाच्यग्रहणेति ? सत्यं । द्विमात्रत्वेन
सानुबन्धत्वेन वा सादृश्यं दीर्घदृजादिष्वेव स्यात्, न स्वरप्रतिरू-
पके ष्वकारादिषु । तस्मात् सर्वकाजर्थे मेकाच्यग्रहणम् । अ इ
उ इत्यादयः स्वरप्रतिरूपकाः सम्बन्धनाद्यर्थाः । न चैकवचनेनैवं
काच् ग्रहोच्यते किमेकग्रहणेतिवाच्यं ? सत्रे वचनस्यात्मत्वात्,

अचो विशेष्यत्व-बोधनार्थत्वाच्च । निपातस्य परसूत्रवद्विशेष्यत्वेन तदन्तविधौ प्राटतोति न स्यात् । नचैव मोदित्यनर्थक मिति शब्दं, पक्षे तस्य केवलार्थत्वात् । निपातः किं ? अ इ दन्ते एदन्ते, हे विष्णो इत्यर्थः । एकाच् किं प्राटति । ' मर्यादाभिविधा-विति ' । मर्यादा (२ । १ । ६० वा) , सहितोऽभिविधि स्तथा शाकपाथिवादि. तेनेतरैतरद्विन्देर्व्यवनं, अन्यत्र नुग्वा भवति ।

ओत् ॥ १५ ॥

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यः स्यात् । अहो अहं । उताहो इति ।

' ओत् ' । निपातस्य विशेष्यत्व मित्याह, ' ओदन्त ' इति ।

“ अहो अहं नमो मह्यं यदुदृत्य * समध्यया ।

उक्ताया नयने दीर्घे साकाङ्ग महमाक्षितः । ”

इति जाम्बतीविजये जाम्बवतीदर्शनोत्तरं श्रीकृष्णव्याक्तिः ॥ १५

सम्बुद्धौ शाकल्यस्यैता वनार्षे ॥ १६ ॥

सम्बुद्धा वोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यं स्यात् ,

इती परे । भानो इति । अन्येषां भामविति ।
सम्बुद्धौ किं ? गवित्यय माह । अनार्ष इत्येकवृत्ता ।
वुपयुक्तम् ।

‘ सम्बुद्धौ ’ । ‘ गवित्यय माहेति ’ प्रत्युदाहरणे अनुकार्यानु-
करणयो मंदस्या विवक्षितत्वा दसत्यर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वाभावा
देव विभक्त्यभावः । ‘ एकवृत्ताविति ’ काशिकावृत्ता वित्यर्थः ।
एकशब्दस्य मुख्यार्थत्वात् , काशिकायां मुख्यवृत्तौ, कन्दस्यपि
तम व्याख्याना दिति भावः । भागवत्ते रन्यस्यां वा, सा हि द्वयो
विवरणकर्त्री ।

उञ् ॥ १७ ॥

उञ् इती शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यं स्यात् ।
उ इति । अन्येषां विति ।

ऊं ॥ १८ ॥

उञ् इती ऊञ्चादिश्रयते । ऊं इति, उ इति ।
अन्येषां विति ।

‘ ऊं ’ । मएशोञ् ऊं भवति । मनुष्यान्त आदेशेनास्येव तत्

किमुच्यते आदिश्यत इत्याह, 'स एवेत्यादि' । एतदाकारिण परि-
णमतीत्यर्थेऽपि स्यान्त्यादेशः स्यादित्याह, आदिश्यत इति ।

[ईदृती च सप्तम्यर्थे ॥ १६ ॥]

ईदृती चेति सूत्रं छन्दोभागः । उक्तं प्रगृह्यम् ।

दाधा घृदाप् ॥ २० ॥

दाञ्-दाण-दो-देङ्, धाञ्-धेटी घुसंज्ञकाः
स्युः । प्रणिददाति । प्रणिदधाति । अदावितिकिं ?
दाप्-दैवां र्माभूत् । दातं धान्यम् । अवदातं वस्त्रम् ।

'दाधा' । यद्यपि ड्, द्, ञ् इत्यनुबन्धको दो-देङ् च लाक्षणिक-
दाकार्यः तथापि गा-मा-दाग्रहणेष्वविशेष इति सर्वेषामिव दारु-
पाणां ग्रहणम् । अत आह, 'दाञ्-दाण-दो देङ्' इति ।
तर्हि मीनातिमिनोतिदीङ्गांस्त्यपिच (६ । १ । ५०) इत्याह
दाङ् अय इत्यपि दा सम्भवति, स क्वं मोच्यते ? स्यपि प्रणि-
दाय एञ्चिषये च प्रणिदातस्य मिति ने ण्वं स्यात् । उच्यते,
नेर्मदेत्यत्र (८ । ४ । १७) न्यासे घृशब्दस्य घित्वेऽप्याचतएत्वे पूर्व-
निपात सकुर्वता सूत्रकताः सूचित मिद मिह कापीच्छा प्रका-
श्यत इत्युक्तम् । तेन मा ग्रहणेन माङ् मेडाविव गृह्यते । नतु

म्रीनाति मिनोतीति (६ । १ । ५०) कृतात्वा बिन्यत स्तत्सहच-
रितां दौडपि तत्र न याद्यः । दाधाधव इति प्रतिपत्तिसौकर्याय
वक्तव्ये घृति सङ्कोचो विषयसङ्कोचार्थ इति वा । तथापि यत्र यत्र
दाधारूपं तत्र तत्र संज्ञाऽस्ति । दौ-देञ्-धेट्सु विकारहीनेषु,
प्रणिद्यति, प्रणिदयते, प्रणिधयतीत्यादौ कथं संज्ञा ? दाधारूपा-
भावात् । स यं ईदूतीचेति (१ । १ । १८) सूत्रासकारोऽनुव-
र्त्तते, वृद्धिराटैच् (१ । १ । १) इत्यत आदुग्रहणश्च, अदेङ् (१ ।
१ । २) सूत्रादेङ्ग्रहणं, न धातुलोप (१ । १ । ४) इत्यतो
धातु ग्रहणम्, अत आदन्त आदन्तस्य प्रकृति रेङ्गन्तस्य सकल एव
धातु गृह्यते । तेन दौदेङ्पि गृह्यते । अतएवोच्यते “ क्वचि-
द्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णाति ” अत एवच धेटोपि ग्रहण मित्याह
' धाञ्-धेटौ चेति ' । तेन दाद्य धीच दाधा इति बहुवचनान्तम्,
न त्वेकवचनान्तम् । तत्सामानाधिकरण्येपि घुपद मेकवच-
नान्तं क्लीबश्च सौत्रत्वात् अत आह, ' घुसंज्ञका ' इति ।
प्रणिददाति इति नेर्गदादिगा (८ । ४ । १७) प्राप्तेर्घौ णत्वम् ।
अप इत्युक्ते प्रणिदापयतीत्यत्रापि नस्यादितिचेत् अपिदित्येवासु ।
भास्ति पित् प्रत्ययो यस्मादित्यपि मद्बुद्धिभि राशङ्क्यत । तथा
प्यदाविति दैपो नित्रेधो नायाति । अदाब्रूपत्वादिति चेत् ।
दैपः पकारकरणमामर्थ्यात्, उदोचां माडो व्यतीहारे (१ ।
४ । १८) इति प्रापका नानुबन्धकत मनेजन्तत्वमिति ।
अत आह, ' दाप् दैपोरिति ' । दा नवमं, देप् शोभनं, अय्

खात् दोढडो (७।४।४६) रिति अच उपसर्गान्त (७।४।४७) इतिव नभवति ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहाये आद्यन्तवत् कार्य्य मतिदिश्यते ।
बलादेरिट् (७।२।३५) अलाविषुः । अजादा-
वियङ्बुङ्गौ (६।४।७७) । श्रियौ, भ्रुवौ । अन्त-
वत्त्वे अजन्तात् यत् । अध्येयम् ।

व्यपदेशिवदेकस्मिन् इति वक्तव्यम् ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य (६।१।१) इति बहुव्रीहिं
वक्ष्यति । स यथेह जजागार, तथा दूयाय, आर ।
आदेशप्रत्यययो (८।३।५६) रितिषत्वम् ।
यथेह पक्ष्यति, तथा अपाक्षीदिति ।

‘ आद्य ’ । आद्यन्तयोरिवेति षष्ठ्यन्ताहतिः । षष्ठी संखन्ध
सामान्य इति । यः परस्य, यः परस्मिन्, यश्च परस्मात् सर्व्व
एव गृह्यते । ‘ असहाय ’ इति । एकशब्दस्यासहायवचनत्वात्
सप्तमो वत्कारणादतिदेशविषयतया बलादेरिति बलादेराई धातुकस्य
(७।२।३५) विधीयमान इट् केवले बल्मात्रे नप्राप्नोतीति

तत्रादिवद्भावः क्रियते । अयं वल् अन्यास्यादि रित्यर्थः । एवं श्रिया
वित्यत्रापि यस्मिन्विधि स्तदादा वल्ग्रहण (१ । १ । ७२ वां) इति
न्यायेन अजादौप्रत्यये विधोयमान इयङ्, वङ् केवले औकारे
न स्यात् । अजन्ता दिति धातो रित्यभ्य विशेष्यत्वात् अच इति अज-
न्तात् यत्प्रत्यय इङ्धातो न स्यात् । तस्मादयमेवान्यस्यान्त इवेति
तदन्तात् यत् सिध्यति । आद्यन्तवदिति विशेषविधानात् सर्वा-
ग्राहिसूत्रं न भवतीति तदपनीय सामान्येनातिदेशं करोति ।
' व्यपदेशिवदिति ' । व्यपदेश स्ताद्रूप्येण कथनम् । स विद्यते
स्य स व्यपदेशी तद्वत् । ' बहुव्रीहिसिति ' । दिदरिद्रिषतीत्येकं
दिदरिद्रासतीतिवा इति धार्तिकस्वरमा इङ्गदाहरण संग्रहण,
व्याख्याच । तत्र जागृ धातु व्यपदेशी, स इव इण् धातु ऋ
धातुषु । तथा चाभ्यासप्रकरणे दीर्घ इणः किति (७ । ४ । ६६)
अर्त्ति पिपत्योश्च (७ । ४ । ७७) इति आदेशप्रत्यययोः (८ ।
३ । ५६) इति षष्ठी * प्रत्ययावयवस्य स्य षत्वमिति प्रकृते
उदाहरणम् व्यपदेशी स्य-प्रत्यय स्तद्वत् मिजपि ।

तरुणमपौघः ॥ २२ ॥

एतौ घसंज्ञकौ स्यातां । कुमारितरा, गौरि-

तमा ॥

‘ तरप् ’ । एकाभिवृत्तिवृत्तौ । “ एके मुख्यान्यकेऽन्ता ” इतिवचनात् सव केवलार्थः । “ अर्थाच्च विभक्तिविपरिणाम ” इति केवलाविचयं इत्याह, ‘ एताविति ’ । नतुतदन्ती, अन्यत्रतु “ संज्ञाविधौ प्रत्यय ग्रहणपरिभाषया ” वक्ष्यमाणेषु तदन्तविधिरस्येव । सुप्तिङ्त (१ । ४ । १४) मित्याचन्तग्रहणस्यफलम् ; अन्यत्र * “ संज्ञाविधौ तदन्त विधिर्नास्तीति मनेतु सर्वनामसंज्ञान्यपि † न यात् , तत्रत्वन्तग्रहणस्य फलं वक्ष्यति । ‘ कुमारितरेति ’ । इयमनयो रतिशयेन कुमारोति द्विवचनेत्यादिना तरप् (५ । ३ । ५७) घरूप (६ । ३ । ४३) इति क्त्वाः । वयसिथमे (४ । १ । २०) डोवन्त्यादिति वदता अजादौ प्रकर्षप्रत्ययान्ताणां पाठा दृष्टविति वक्ष्यत । विधिक्रमेण तमेव पूर्वं निर्दिष्टं, मुचितं स्तथाच तरपः प्रागुद्दिष्टत्वात्तदभ्यर्हितत्वं मन्वीयते स्वातन्त्र्यां चानुमीयते । तेन तस्य स्वार्थिकत्वमतीत्यात्तर (२ । २ । ३४) मिथादि सिध्यति । २२

* ननु सुप्तिङन्तपदमित्यान्तग्रहणात् तापकादेव तदन्तविधिर्न भविष्यति किं एकग्रहणानुवर्तमानेन. इत्याह अन्यत्रेत्यादि । (‘ ट ’ टिप्पणी ।)

† ननुच अन्यत्र संज्ञाविधौ तदन्तविधिर्नास्तीत्यस्य वाक्यस्याङ्गोकारं किं इष्यते इत्याह सर्वनामसंज्ञान्यपीति । (‘ ट ’ टिप्पणी ।)

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणौ प्रचुरार्थौ, वतुडती प्रत्ययी, एतं संख्या-
संज्ञका स्युः । बहुकृत्वः, गणशः, तावत्कः, कतिधा ।

‘ बहु ’ । बहुशब्दो वैपुल्ये बहुरोदमं, बहुः सूप इति । गण-
नं गण इति न्यन्ताहणे घञिच गण इति । अनयोरपि संज्ञा
प्राप्नोति, साच नेथत इत्याह, ‘ प्रचुरार्थाविति ’ । अन्योन्यमाह-
चर्यात् तुल्यार्थादेव गृह्येते, नेतरौ । संख्यायते अनया इति
अन्वर्थसंज्ञाकरणे दा । बहुकृत्व इति बहून् वारान् इत्यर्थः ।
कालवृत्तित्वात् कालाब्धयो (२ । ३ । ५) इति द्वितीयास्तात्
संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने (५ । ४ । १७) इति कृत्वसुच् ।
गणान् वरान् गणकृत्वः । ‘ वतुडती प्रत्ययाविति । यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् (५ । २ । ३८) किमः संख्यापरिमाणे उति च
(५ । २ । ४१) प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तद-
न्तस्येति वत्वन्त-उत्यन्तयोः संज्ञा । वतुडतिभ्यां घित्यामिति
यद्गणशब्दस्य प्रगभाव स्तेनाभ्यर्हितत्वाद्गणसमानार्थौ च पुगसङ्घौ
संख्यासंज्ञको भवत इति बहुपुगणसङ्घस्य तिथुगिति (५ ।
२ । ५२) संख्या द्वारेण उटि तिथुगागमः । यत्र कृत मनि-
त्यमिति अनभिधानाच्च नधा कृत्व सुजादिक मिति टोका, भवत्ये
वेति शब्दः ॥ २३ ।

षान्ताः षट् ॥ २४ ॥

डतिच ॥ २५ ॥

ष कारान्त-णकारान्तसंख्या डति प्रत्ययान्तो च षट्-
संज्ञास्यात् । षट् तिष्ठन्ति पश्य वा । पञ्च सप्त
नव दश एकादश कति सन्ति पश्य वा ।

‘ षान्ता ’ । षोति षकार ऐच्छिकः संख्येत्यनुवृत्तस्य
विशेषणात् षान्त-लध्वा विहान्त ग्रहणम् उत्तरञ्च विध्यभावा-
र्थम् । षट् संज्ञायां सत्यां षड्भ्या लुक् (७ । १ । २२) इति
जम्गमो लुक् । ‘ सन्ति पश्य वेति ’ । तयो र्यतिनार्थम् ।
शतानीत्यत्र मुमि न संज्ञा लाक्षणिकत्वात् । ‘ कतीति ’
किम. संख्या परिमाणे डतिच (५ । १ । ४१) इति डति
प्रत्ययः तदन्तस्य संज्ञा । डित्वात् टिलोपः ।

क्त क्तवत् निष्ठा ॥ २६ ॥

एतौ निष्ठेत्युच्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

‘ क्त क्त ’ । सूत्रामिदं संज्ञा-परिभाषात्मकम् । अत्र
व्याकरणे विधावनुवादे वा यत्र यत्र निष्ठापद तत्र तत्र क्त-
तुव प्रत्ययव्यौ, इति परिभाषाया आकारः । अत स्तयो रिधं-

संज्ञेत्यप्यायातमेव । तदाह, ' एतो निष्ठेत्युच्येते ' इति । अत्र विवरणे वदता संज्ञापदं वृत्तिकृता यत्र निष्ठेत्युच्येते तत्र क्त क्तवत् शब्दाविवोच्येते इत्यपि प्रतिपादितम् । ' भिन्न ' इत्युदाहरणेनच निष्ठेति विधानम् । रदाभ्यां निष्ठातीन (८ । २ । ४२) इति नत्वार्थं मनुष्येन च इयमेव दर्शितम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वप्रभृतीनि सर्वनामानीत्युच्यन्ते । सर्वस्मै, सर्वस्मात् । विश्वस्मै, विश्वस्मात् । उभशब्दो नित्यद्विवचन-टाव्विषयः । उभयोन्यत्र । उत्तर उत्तम अन्य अन्यतर । अन्यपर्यायः त्व त्वत् । नैमभिन्न अर्द्धपर्यायः । सम सिम पूर्वं पर अपर अधर दक्षिण उत्तर अत्रर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्माद् भवत् किम् ।

' सर्व ' । सर्व आदिर्येषां तानि सर्वादीनि आदिः पूर्वस्थितः पूर्वपर्यसम्बन्धिषष्ठी । अटः सर्वेषामिति (७ । ३ । १००) निर्देशात्, सर्वशब्दस्य संज्ञेत्याह — ' सर्वस्मायिति ' । सर्वनाम्नः स्मैः (७ । १ । १४) । ' नित्यद्विवचनान्तटाव्विषय ' इति । नित्य द्विवचनं यस्य तथा टापाच्च विशेष-

षेण स्त्रीत्व विवक्षायां सिनोत्यात्मानं सम्बध्नाति पचाद्यच् (३ । १ । १३४) टाव्विषयः । स चासौ अयं चेति स तथा, उभौ साभ्यासस्येति (८ । ४ । २१) निर्देशा नित्यद्विवचान्त एव स्त्रीत्वे टावन्तादपि द्विवचनमिति बोधयितुम् । तत्र नित्यपदं तस्य सर्व्वनामसंज्ञया सर्व्वनाम्नस्तृतीया चेति (२ । ३ । २७) तृतीया षष्ठ्योः अकच् प्रत्ययोऽपि । उभादुदात्तो नित्यमिति (५ । २ । ४४) तु स्वरूपपरो नार्थपरः । अतएव उभ शब्द इति शब्द-पदम् । “शास्त्रेशब्दस्तु वाचकः” इत्यभिधानात् । ‘उभयो-न्यत्रेति’ । तस्य उभयस्मै उभयस्मात् इत्यादि, उभयः उभयौ उभये उभयाः उभय उभयो उभयान् उभयेन उभयाभ्यां उभयैः उभयस्मै इत्यादि, उभावययवावस्य उभयः । उतर-उतमौ प्रत्ययौ । किं यत्तदो निर्द्धारणे ह्योरेकस्य उतरच् (५ । ३ । ८२) वा बहुनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् (५ । ३ । ८३) । तदन्तस्य संज्ञा । कतरस्मै कतमस्मै । ‘अन्यपर्याय’ इति । (इतरान्यतरयो र्विशेषणं) * तादन्तस्य तृतीया-षष्ठ्या वकस फलम् । नेम शब्दार्थमाह, ‘अर्धपर्याय’ इति । सम-सिमौ सर्व्वार्थौ अन्योन्यसाहचर्यात् । तेन येषामसंख्यमनुदेशः सामानां (१ । ३ । १०) समे देशे यजत इत्यादौ न संज्ञा । अत्र समानामिति तुल्यानां समे निम्नासतत्वादि-दोषरहित इत्यर्थः ।

* त्वत्वंत्वोर्विशेषण (ट)।

अत्र पूर्वादीनि निर्विशेषणानि क्वचिद्भाषावृत्तौ दृश्यन्ते । तत्तु
हेयमेव । पूर्वपरिति (१ । १ । ३४) सूत्रे व्यवस्थाया-
मिति किमित्युक्त्वा यद्वक्ष्यति दक्षिणाश्रुता इति तत्र तेन
विकल्पाभावे व्यनेन मणपाठेन या नित्या संज्ञा प्राप्नोति सा
कथं न स्यात् ? तस्मादिह गणेपि पूर्वादीनि वक्ष्यमाण सूत्र-
रीत्यैव पठितव्यानि । महावृत्तौ च तथैव सन्तीति सकलं चारु ।
भवत् शब्दउगित् । सर्वनामानोति शुभादे (८ । ४ । ३८)
राकृति गणत्वात् ब्रुव्यपदात् संज्ञायामग (८ । ४ । ३) इति
ण णत्वम् । अतएव वा निर्देशात्तदनित्यमिति । तेन श्रीनाथ
रघुनाथ-रघुनन्दनादयो णत्वाभावात् सिद्धाः । अत्र सर्वेषां
नमित्यन्वर्थसंज्ञा अयणात् सर्वाणाम कश्चित् । तस्मै सर्वा-
येत्यत्र न भवति । अत्र तदन्तविधे राश्रयणात् परमसर्वस्मै
इत्यपि भवति, तच्च तृतीया समास (१ । १ । ३०) इति
निषेधाज्ज्ञापकात् । तर्हि सर्वमतिक्रान्तोऽतिसर्वस्तस्मै अति
सर्वायेति । अत्र कथं न भवति ? नह्येतदन्वर्थसंज्ञया निर-
सितुं शक्यं, सर्वशब्दस्य स्वार्थवृत्तित्वात् । उच्यते, प्रधानाप्रधान-
न्यायादप्रधानेषु न संज्ञा । तेन अतिसर्वायेति सुस्थम् ।
अतएव संज्ञापमर्जनीभूताः पाठादेव विवर्जिता इति, तर्हि किं
न बहुव्रीहावि (१ । १ । २८) त्यनेन ? सत्यं, तत्र वक्ष्यति ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

दिग्बहुव्रीहौ सर्व्वं नाम-संज्ञा वा स्यात् । उत्तर
पूर्व्वस्यै । उत्तरपूर्व्वस्यै ।

‘ वि ’ । दिगुपलक्षितः समासः दिक् समासः । तथाच
पूर्व्वसर्व्वकप्रिय इत्यत्र दिक् पूर्व्वपदे उत्तरपदे परे तत्पुरुषेऽपि
विकल्पः स्यादिति बहुव्रीहि ग्रहणम् । ततश्च दिङ्नामान्य-
न्तराल (१ । २ । २६) इति प्रतिपदाक्तो बहुव्रीहि गृह्यते ।
अप्राधान्या दपाप्तविभाषेयम् । समासग्रहणात् आवाधे चंति
(८ । १ । १०) द्विवचने दक्षिणदक्षिणस्यै गतेति बहुव्रीहित्वाति
देशेतु नित्यैव संज्ञेति वृत्तौ समासग्रहणाभावे प्रतिपदीकस्य
ग्रहणं न स्यात् ।

न बहुव्रीहौ ॥ २६ ॥

बहुव्रीहौ संज्ञेयं नास्ति । प्रियविश्वाय देहि ।
स्मैभावो नास्ति । त्वत्कपितृको, मत्कपितृकः ।
कुत्साद्यर्थे प्राक्टेरकज् (५ । ३ । ७१) न भवति ।
प्रागिवात् कएव (५ । ३ । ७०) भवति ॥

‘ न ’ । “ प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्य्य-संप्रत्यय ” इति

प्रियविश्वायेत्यादौ स्मैस्मादादयो न भवन्त्येव । किन्तु त्वं कुक्षितः
 पिता यस्येति वाक्ये अन्तरङ्गत्वात् प्रथम मेवाकच् प्राप्नोति ।
 ततश्च त्वकत् पित्रक इति भवेत् । त्वक्पित्रक इति न स्यात् ।
 यथायं प्रयोगो भवति तदयमिदम् । सति त्वत्र सूत्रे अनेनैव
 सव्यं सेष्यतीति । प्रियविश्वायेत्यत्र स्मैभावो न भवतीत्यपि दर्शि-
 तम् । “ एकेनैवद्वयमुत्तीर्णं ” मितिन्यायात् । एवं त्वर्थादा-
 पतति बहुव्रीहावेतत् सूत्र-सामर्थ्या दन्तरङ्गाऽकच् न भवति ।
 कुक्षितं त्वा मतिक्रान्तेनेति विवक्षायान्तु अतित्वकयेत्यादि
 स्यादेव । त्वा मतिक्रान्तेन कुक्षितेनेति विवक्षायां कमेव अति-
 त्वक्नेनेति । तदुक्तं कातन्ववररुचि-वृत्तौ — “ यत् सर्व्वनाम-
 नाम्नातु कार्य्यं प्राधान्य एवतत् । तद्गुणेष्यन्तरङ्गत्वा बहुव्रीहिं
 विना क्वचित् ” इति । प्रियविश्वायेति सर्व्वनामसंख्ययां रूप-
 संख्याम (२ । २ । ३५ वां) मित्यपिनास्ति असर्व्वनामत्वा दतो
 वा प्रियस्येति (२ । २ । ३५ वां) प्रियशब्दस्य वा पूर्व्वनिपातः ।
 त्वक्पित्रक इत्यत्र विशेषणत्वात् युष्मदः पूर्व्वं निपातः ।

तृतीया-समासे ॥ ३० ॥

अत्र संज्ञेयं नास्ति । मासपूर्वाय देहि ।
 पुनः समासग्रहणात् वाक्येऽपि, मासेन पूर्वाय ।

‘ वृत्तौ ’ । पूर्व्वं सदृशेत्यनेन (२ । १ । ३१) यः प्रतिपदोक्तः

समासः सएव गृह्यते । इन्द्रेचेति चकारस्य समुच्चयार्थत्वाद्वाक्ये-
ऽपि तद्विषय एव न भवतीत्युदाहरति । (मासपूर्व्यायेति)
मासेन पूर्व्यायेति । कर्त्तृकरणे कृतेति (२ । १ । ३२) सामा-
न्यलक्षणेन समासे वाक्येच त्वकत् कृतं त्वकया कृत मिति
स्यादेव । (दिक्समासे (१ । १ । २८) इत्यतः समासग्रहणा-
नुवृत्तेः पुनः समासग्रहणाद्गोप्येसमासेऽपि । गौणत्वन्तु यस्मिन्
यदर्थात् तस्मिन्नपि ताच्छब्दं भवतीति केचित् ।)

इन्द्रे च ॥ ३१ ॥

इन्द्रे संज्ञेयं नास्ति । पूर्वापराणाम् । कतर-
कतमानाम् ।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

इन्द्रे जसि सा संज्ञा वा स्यात् । कतरकतमे,
कतर कतमाः ।

‘ वि ’ । इन्द्रे जसि वास्यादिति इन्द्रसाहचर्यात् जप्ती-
त्यपि विषयसप्तमी । तथाच जस्विषयकं कार्यं शी-विधान-
मेव विकल्पते * । अकचत्तु इन्द्रेचेति (१ । १ । ३१) नित्य

* नाकच् अकचः पुन इन्द्रेचेति नित्य निषेधात् (ठ) । अकचस्तु इन्द्र-
चेति निषेधात् (‘ ण ’) ।

निषेधात् । कतरकतमा इत्येव भवतीति इतिः * । अतः कतरकतमे इति वत् कतरकतमके इति न भवतीति † व्यवस्थित विभाषात्वात् जसः कार्यं प्रति संज्ञाविकल्पः । अथवा कार्य-शब्दाध्याहारात् जसाधार कार्यं शीभावे संज्ञाविकल्प इति केचिदाहुः ।

प्रथमचरमतयाल्पाङ्गकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

एते जसि सर्वनामानि वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । तयप् । द्वितिये, द्वितयाः । द्वये, द्वयाः । अल्पे, अल्पा, इत्यादि ।

‘ प्रथम ’ । अत्रापि तथाविधानात् तथैव विकल्प इति प्रथमके इति न भवति । किन्तु प्रथमका इत्येव ‡ । अत्र च केन व्यवधानात् न शी भावः । सर्वाद्योस्तु उभयनेमयो गण-

* कतरकतमका इति क एव भवतीति इतिः (‘ ठ ’) (‘ ण ’) ।

† “ इति न भवति ” इत्यस्य ‘ ठ ’ ‘ ण ’ पुस्तकयो र्ध्वन्यते, “ इति व्यवस्थित विभाषे ” त्यादिक केवल ‘ ट ’ पुस्तक एव ।

‡ प्रथमे इतिवत् प्रथमके इति न भवति । किन्तु प्रथमका इति क एव (‘ ठ ’ ‘ ण ’) ।

थाठेन सर्व्वनामत्वा दुभयके नेमके, नित्यमकच् । इह तु नेमाः
 उभया इत्यर्थं विभाषाविधिः । अत्र वृत्तिः । गणपाठादुभय
 शब्दस्य संज्ञा नित्यैष्ठ । नत्वनेन विभाषातयप् सम्बन्धे नानु-
 मितत्वात् । “ श्रुतानुमितयोर्हि श्रुतः सम्बन्धो बलवान् ” इति
 उभया इति न भवतीति ।

पूर्व्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि

व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

दूमानि जसि सर्व्वनामानि वा स्युः । पूर्व्वे,
 पूर्वाः ; परे, पराः । व्यवस्थायां किं ? दक्षिणा
 श्छात्राः प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायां किं ? उत्तराः
 कुरवः ।

‘ पूर्व्व ’ । शब्दरूपापेक्ष्यं क्लीवत्वमिति कर्त्तृकृतोऽवधिनिय-
 यमो व्यवस्था । अतएव निर्द्देशान्न ज्ञान् । न अङ्किति अभि-
 धानप्रामाण्यादिति स्यागादि (१ । १ । ८५) सूत्रे वक्ष्यते ।
 ‘ उत्तराः कुरव ’ इति । सत्यामेव व्यवस्थायामियं संज्ञा ।
 (अत्र जम्बुद्वीपं सुमेरुं वा अवधिमपेक्ष्य उत्तरशब्दो वर्त्तत इति
 व्यवस्था भवतीति न्यासः ।) अत्रानेन विकल्पाभावेऽपि सर्व्वी
 दित्वात् संज्ञा या नित्या प्राप्नोति, सा कथं नेति न, देश्यम् ।
 नोऽपि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्यादि विशेषण मस्तेऽवेत्युक्तं प्राक् ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥

जसि स्वं सर्वनाम वा स्यात् । स्वे गावः । स्वा
गावः । अज्ञाति धनाख्यायां किं ? स्वा ज्ञातयः ,
प्रभूताः स्वा दीयन्ते ।

‘ स्वं ’ । “ स्वो ज्ञाता वात्मनि स्वं त्रिष्वामीये स्वोऽ-
स्त्रियां धने ” इत्यमरः । इह च स्वमिति क्लीबत्व मविव-
क्षितं ज्ञातिनिषेधात् । ततश्च ऋद्धरूपापेक्षं क्लीबत्वम् । ‘ स्वा
ज्ञानय ’ इति । स्वा ज्ञातयोऽनिवदित्वर्थः । ‘ स्वा ज्ञातय ’
इति पाठे सा इत्यस्यार्थकथनं ज्ञातय इति । “ पर्यायशब्दो-
ऽपि यत्रानेकार्थः सन्दिग्धार्थो वा भवति तदर्थस्यैवाभिव्यक्ती-
करणार्थः ” । आख्यापदेन यदा त्वात्मीयेऽर्थे स्व-शब्दो ज्ञाति
सामानाधिकरण्येन प्रयुज्यते, तदा स्यादेव विभाषेति बोध्यते ।
अमी ज्ञातयो मम, स्वे आत्मीया इति अद्रोहिण इति यावत् ।

अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥

अन्तरं जसि सर्वनामसंज्ञं वा स्यात् । वहि-
र्योगे, अन्तरा अन्तरे गृहाः , ग्रामवाच्या इत्यर्थः ।
उपसंव्यान मधावस्त्वम् । अन्तरं अन्तराः शाकटाः
परिधेया इत्यर्थः ॥

अपुरीति वक्तव्यम् ॥ * ॥

अन्तरायां पुरि वसन्ति सर्वादित्वात् प्राप्तेः ।
वा प्रकरणे तीयस्य डित्सूपसं-
स्थानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

द्वितीयस्मै, द्वितीयाय ।

‘ अन्त ’ । अत्रापि शब्दरूपापेक्षं क्लीवत्वं । “ वाह्ये च परिधाने च सदृशे चान्तरोऽस्त्रिया ” मिति रुद्रधरलिखनादन्तरशब्दः पुंलिङ्गोऽपि । वहिरर्थेन योगो यस्य स वहिर्योग इति वाह्य उच्यते । वहि रित्यनेन अनाहृतो देव उच्यते, तेन योगो वहिर्योगः । स चानाहृतस्य वाह्यस्य वस्तुना भवतीति न्यासः । “ अन्तरोयोपसंस्थानपरिधानान्यधोऽण्युक् ” इति वचना दाह — ‘ उपसंस्थान ’ मिति । सवीयते परिधीयतेऽनेनेति संस्थानम् । तत्समीपमुपसंस्थान, वस्त्रान्तरेण पिहितवस्त्रमिति टीकायां स एवाभिप्रायः । वस्त्रमन्तरं परिधानं येषां ते वस्त्रान्तराः । कम्बलोऽन्तरं परिधानं येषां ते कम्बलान्तराः । कम्बलान्तराश्च वस्त्रान्तराश्च ते कम्बलान्तरवस्त्रान्तराः । इत्यत्र सर्वादित्वा च संज्ञा, अप्राधान्यात् । न चानेन “ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ” । सर्वादित्वात् प्राप्तिरिति लिङ्गविशिष्टग्रहणा दित्यभिप्रायः ।

तत्रापि 'वह्निर्योग' इति विशेषणात् मूलनगरवाद्याया मित्यर्थः ।
प्राकारा इहिव्वर्तनीया पू स्तस्या मित्यर्थो वा । 'वा प्रकरण'
इत्यादि । तीयस्येति पुंसिङ्गनिर्देशा द्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहण
मिति स्याद्द्विधौ विभाषा द्वितौवा तृतीयाभ्या मिति (७ ।
३ । ११५) सूत्रं प्रपञ्चार्थं वा ।

स्वरादि निपात मव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादयो निपाता श्वाव्यय मुच्यन्ते । स्वर ,
प्रातर् , अन्तर् , उच्चैस् , नीचैस् , दिवा, वहिस्
मृषा, स्वयं , हे, है, स्वाहा, स्वधा, अद्वा, कं, शं
शुभं, । स्वस्ति, अस्ति, आभीक्ष्णो । निपाताः च,
वा, इव, एव, इति । इह स्वरादयो वाचका ,
श्वादयो द्योतका इति भेदः ।

'स्वरा' । 'आभीक्ष्णो' इति । आभीक्ष्णो ये हि स्वादयः
प्रत्यया स्तोपोत्यर्थः । लुनोहि लुनोहि, लुनीष्व लुनीष्व, इति ।
ननु स्वरादयोऽपि चादिषु पठ्यन्ताम् । तथाच निपातत्वे निपा-
तोऽव्यय मित्ये वास्तु किं स्वरादि पदेनत्याह, 'स्वरादय' इत्यादि ।
चादयोऽसत्वे (१ । ४ । ५७) इति ये निपातमञ्जका स्त अद्रव्यम-
स्य इति । असत्त्वा हि यत्रिकटे प्रयुज्यन्त तदर्थद्योतकाः ।

स्वरादयस्तु द्रव्यवृत्तयः स्वतन्त्रा इति चादिषु नैषां प्रवेशो युक्तः ।
स्वरादिष्वपि चादयो न विशन्ति असत्त्व एव तेषां निपातत्वात् ।
तदर्थं प्राच्यर्थञ्च निपातग्रहणस्यावश्यकत्व मिति भावः । अत्रापि
प्रधानन्यायाश्रयणात् प्राप्तस्वरौ प्राप्तस्वर इत्यादौ नाव्ययत्वम् ।
न व्येत्यव्ययमिति महती संज्ञा । तदाश्रयणादप्राधान्ये निषेध-
स्तदन्तविधिश्चेति पञ्जिका ।

“ सट्शं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ ”

इति । अस्यार्थः , त्रिषु लिङ्गेषु स्त्रीपुं नपुंसकेषु सट्शं तुल्यं
लिङ्गविशेषस्य अपरिग्रहात् । लिङ्गसामान्योपादानाच्च विभ-
ज्यते प्रातिपदिकार्थं आभिरिति विभक्तयः , कारकाणि ।
अभिधायकोपचारा इचनानि एकत्वादीनि च एतेषु च सट्शं
यस्मा न व्येति लिङ्गादि विशेषानुपादानात् । विविधं नानात्वं
न गच्छति यस्मा दव्यय मित्यन्वयता । अतोऽपठितमपि कु-
प्रभृतीत्यादि अव्ययं भवति । कुगतीत्यत्र (२ । २ । १८) महा-
वृत्तिस्वरसात् । “ स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानौ ” ति कुमा-
रकाव्ये । एवं वर्षार्थं संवत् । तथा क्रियार्थोपपद न्तुमुन्
अव्यय-संज्ञाबलादेव न कर्त्तरि । अव्यय मिति विवरणे अव्य-
यानीत्यर्थः । “ अव्ययाः परि ” इत्यमरप्रयोगाऽर्द्धादित्वात् ।

तद्धित आसर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

सर्वा विभक्ति र्यतो नोत्पद्यते स तद्वितोऽव्ययं
स्यात् । ततः यत्र विना नाना तसिलादिरेधाजन्तः ,
कृत्वमुच्-सुचौ, शस्तसो , च्युर्थाश्च, किम्-तिङ्श्रय
धा-दा-म्बद्रव्यप्रकर्षे किन्तरां । वति, ब्राह्मणवत् ।

‘ तद्वित ’ । अविद्यमाना सर्वा विभक्ति र्यस्य स तथा ।
यस्मात् सुबन्तत्वेन पदत्वार्थं सु-मात्रमेव केवलं मुत्पद्यते नान्या
काच विभक्तिः , तावतैव साधुत्वात् । ‘ स तद्वित ’ इति तत्त-
द्वितान्त इत्यर्थः । तत स्तत्रेति तद्वितान्तस्य, प्रादिपदिकत्वे
पञ्चमीसप्तम्यो लुक् । तद्वित्तसो विभक्तित्वे तयो. परतः त्यदा-
द्यत्वं समुदायात् * साधुत्वार्थं प्रातिपदिकार्थं (२ । ३ । ४६)
सूत्रे प्रातिपदिक प्रहणात् सुः । अनेनाव्ययत्वे तस्याव्ययादाप्-
सुप (२ । ४ । ८२) इति लुक् । ‘ विना नाना ’ इति ।
विभज्भ्यां नामाजौ न सङ्घ (५ । २ । २०) इति वि शब्दात्
नञ्-शब्दाच्च नामाज् मकारस्याकारवृद्धिः † । ‘ तसिला-

* समुदायः (ट) ।

† इयमेव शब्दशक्तिः यथा विना भूतान् अर्थान् अभिदधानावपि विना-
नामाशब्दो कारणता नास्ति: केवलं वज्रमात्रं धर्मं वर्णितं (इत्याधिकः
पाठ ‘ ठ ’ ।

दिरेधेत्यादि' पञ्चम्या स्तसिल् (५ । ३ । ७) इत्यत आरभ्य ।
 एधाच् (५ । ३ । ४६) पर्यन्ता ये तद्धिता स्तदन्तोऽव्ययम् ।
 क्तवसुच् (५ । ४ । १७) सुचौ (५ । ४ । १८) संख्याया विहितौ ।
 शम् वहल्यार्थादिभि (५ । ४ । ४२) विहितः तसिश्च प्रतियोग
 (५ । ४ । ४४) इत्यादिभि श्वार्थाश्च डाच् प्रत्ययान्ताः (५ । ४ ।
 ५७ — ६७) आमु प्रभृतयश्च । 'वतीति' तेनतुल्यमित्यादिना
 सूत्रेण विहितः ब्राह्मणवदिति दिग्दर्शनाय । तद्धितः किं ?
 एको द्वौ वहवः । गोदौ नाम ऋदो । तयो रदूरभवो ग्राम
 इति अदूरभवश्चे (४ । २ । ७०) तरणो वरणादित्वा (४ । २ ।
 ३२) ऋपि । लुपि युक्तवदिति (१ । २ । ८१) युक्तवत्वात् यद्यपि
 हिवचनान्तमेव तत् तथापि गोदौ ग्राम स्तिष्ठतीति गोदौ ग्रामं
 गच्छति गोदाभ्यां ग्रामेषु सम्यगुषित मित्यादिरीत्या सर्ववि-
 भक्तित्व मिति नैतत् सूत्रविषयः ।

कृन्मे जन्तः ॥ ३६ ॥

मान्तः कृदव्ययं स्यात् । कर्तुं स्वादुङ्कारं
 स्वपोषं पुष्टः, ईहाच्चक्राते । एजन्तः कृच्छान्दसः
 (३ । ४ । ६ — ११ १४ १५) ।

'कृन्मे' । 'मान्तः कृदिति' प्रत्ययप्रहण-परिभाषया

कृदन्त उपपन्नः । स च मकारेण विशिष्यत इति येन विधि-
रिति (१ । १ । ७२) तदन्तविधि रस्त्यत्र । तथाप्यन्त-ग्रहणस्य
फलं वस्यति । 'कर्त्तुमिति' शक्नातोत्यादि शेषम् । 'ईहा-
शक्नाते' इति ईहधातो रिजादेशेत्या (१ । १ । १६) मि लेः
आम इत्यामः (१ । ४ । ८१) परस्य लिटो लोपेऽपि प्रत्यय-
सप्तमेन (१ । १ । ६२) ईहाम् शब्दः कृदन्तः । लिटः कृत्-
प्रकत्वात् । आम् तु द्वितीयधात्वधिकारे विहितो नेति न
कृत् । तर्हि तमु ग्नामौ क्विपि अनुनासिकस्य क्विभूलोरिति
(६ । ४ । १५) दीर्घत्वे प्रतामौ प्रताम इत्यत्र कस्मात् भवति
अत्रापि मान्तस्य कृदन्ततया कृदन्तत्वात् । उच्यते । प्रत्यया
प्रत्यय परिभाषया प्रत्ययावयवमकारान्तत्वं ग्रहीष्यत इत्य-
दोषः । तर्हि आतोः मनिन् (१ । २ । ७४) सुदामा, तमाचष्टे
णिच् सुदामयति ततः क्विपि सुदामौ सुदाम इत्यत्र स्यात् ।
एतदर्थं मेवान्तग्रहणं प्रत्ययावयवाऽन्तएव यो मकारस्तदन्तः
कृदन्तोऽव्ययम् । सुदामा वित्यत्र विकारे मत्येव मान्तर्तति
सकलं चारु । ईहा मित्यत्र तु कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वे प्रथमा
द्विवचनं तस्यान्तमाव्ययत्वे लुक्, पदत्वे मीऽनुस्वारस्य (८ ।
३ । २३) ययि परमवर्णौ (८ । ४ । ५८) अकारः । महावृत्तौ
तु आम्स्वरादिष्वेव पठित इति तेनैवाव्ययत्वम् । 'एजन्तः
कृदिति' नच कुश्चकारेभ्य इति भक्त्येत्वे (७ । ३ । १०३)
चिकोर्पवे इत्यादौ घडिति (७ । ३ । १११) गुणे च शङ्क्यम् ।

लाक्षणिकत्वात् भूवादय (१ । ३ । १) इति निर्हेया च ।

क्त्वा तोसुन् कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा अव्ययं स्यात् । कृत्वा, प्रकृत्य । तोसुन्
कसनौ छान्दसौ (३ । ४ । १३, १६) ।

‘क्त्वा’ । ‘प्रकृत्येति’ स्थानिवत्त्वा दव्ययत्वम् ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययं स्यात् । उपाग्नि, प्रत्यग्नि, इह लुगेव
संज्ञाप्रयोजनं । नाकजादिरिति (५ । ३ । ७१)
स्मृतिः । उक्तमव्ययम् ।

‘अव्यय’ । ‘उपाग्नीति’ नित्यसमासस्थले वास-व्युत्पा-
दनाय तदर्थं अन्यपदे स्तहाक्यं दृश्यते इति अग्नेः समीप
मिति वाक्यम् । अव्ययं विभक्तीति (२ । १ । ६) समासः ,
‘प्रत्यग्नीति’ अग्नेरभिमुखं लक्षणेनाभिप्रती (२ । १ । १४)
इति समासः । ‘इहेति’ तद्धितेत्यादि सूत्रचतुष्टय इति केचित् ।
तदपुक्तम् । ततस्त्य इत्यव्ययात्तपोभावात् कटं कृत्वेत्यव्ययेन

योगे षष्ठीनिषेधात् । “ अनुक्त्य रेवो राज्ञ ” इति वृन्दावन-
काव्ये तु शेषविवक्षया । तस्मात् इहेति अव्ययीभाषश्चेति सूत्रे
' स्मृति रिति ' अभिधानाभावादकजादि रिह न भवति ।
आदिपदाच्च गौणेऽपि सादृश्ये पुत्रस्य सदृशी सपुत्रं सपुत्र मात्मानं
मन्यते सपुत्रमन्या कन्येति अव्ययमंज्ञाया अभावात् अनव्यय-
स्येति न निषेध इति । अरुर्हिषदजन्तस्येति (६ । ३ । ६७)
मुश्वति । ननु उपपयःकार. उपपयःकाम इति , अतः
कृकमीति (८ । ३ । ४६) सचं अनव्ययस्येति निषेधात्वास्तीति
विमर्गजिह्वामूनीयो भवत इति । तत्र वृत्ति स्तत् किमुच्यते
लुगेवति ? सत्यं । अनुत्तरपदस्यस्येत्यनुत्तरे तत एव । तत्
सिद्धेः अकचोऽभावात् कप्रत्यय इति उपाग्निकमिति भवति ।

शिः सर्व्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

जसिगमोः * शिः (७ । १ । २०) अनपुंसकस्य
सुट् सर्व्वनाम स्थानमुच्यते । शिः , कुगडानि ,
दधीनि । सुट् , राजा , राजानौ , राजानः ;

* ' जसिगमो शि ' इति पाठ काशिकाया मन्यत्रापि न दृश्यते ।

राजानं, राजानौ । सीमा । अनपुंसकस्य किम् ?
सामनी, धामनी ।

‘ शिः ’ । ‘ सुट् ’ । सर्वनामस्थानमिति महती संज्ञा । सर्वेषां नाम्नां प्रातिपदिकानां स्थानमिहेति । अत्रहि सर्वा-
ण्येव प्रातिपदिकानि स्वरूपपेणैवावतिष्ठन्ते । शसादिषु तु भव-
पदत्वादिभिः प्रायेण विकृतानि भवन्तीति बोधयति । पेषुषः
पपुष इत्यादौ कृतोपीड्विधिर्निवर्तते । सम्प्रसारणेन निमित्तस्य
बलादिट्त्वस्य (७ । २ । ३५) विहितत्वात् “ एकदेशविकृतानन्य-
त्वेऽपि सामान्यातिदेशे विशेषस्थानतिदेश ” इति विशेषानति-
देशात् । नित्यत्वादेव सम्प्रसारणं भविष्यति, किमनेन यत्रेन ?
नैवम् । अन्तरङ्गत्वात् भसंज्ञा-निमित्तप्रत्ययोत्पत्तः प्रागेव
इटो जातत्वात् । तथापि सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं वक्तव्य
इति इटोपि पूर्वं तदेव स्यादिति च न वाच्यम् । इटो विषये
तस्य वचनस्याभावात् । तथाहि वशित्वेति (७ । २ । ८)
प्रथम मिट्, ततश्च न ज्ञा सेडिति (१ । २ । १८) कित्वनिषे-
धात् न सम्प्रसारणमिति व्यवस्था तस्मान्महत्याः संज्ञाया स्तदेव
फलम् । अन्यथा प्रदेशवाक्ये शि न सान्यसुटीति अस्तु किं
संज्ञया न सविषयस्यानिगम्येति स्वरसूत्रे नस-शब्दो नपुंसकार्थ-
स्ततोऽन्यस्य सुडित्यर्थः । सुडितिप्रथमैकवचनात् षाट्ठका-
रेण संज्ञा । कुण्डानीति जसः शिः (७ । १ । १७) नपुंस-

कस्य भलच (७।१।७२) नुम्, सर्वनामस्थाने चेति (६।४।८) दीर्घः, राजेति पुंसि। सोमा इति स्त्रियाम्। मन (४।१।११) इति निषेधान्न ङीप्। डाप्च (४।१।१३) पाञ्चिकः। 'सामनी' इति सर्वनामस्थानत्वाभावात् दीर्घः।

नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥

न-वा-शब्दयोरर्थो विभाषासंज्ञकः स्यात्। निषेधेन समीकृते विषये विकल्पः प्रवर्तते, उभयत्र विभाषा प्रयोजनम्। यथा विभाषाशब्देः (६।१।३०) सम्प्रसारणम्। शुणाव, शिष्वाय, शुशुवतुः, शिष्विवतुः।

'नवा'। नवाशब्दो निषेधवाची नवा वक्तव्य मुक्तार्थत्वा दित्यादिदर्शनात्। अणुण्डोऽप्येको निपातोऽस्ति। स नैह गृह्यते। विभाषा इति प्रकृते बहुव्रीहौ पुनः प्रतिषेधात्। किन्तु नशब्दो निषेधवाची। वाशब्दो विकल्पार्थः। यत्र यत्र विभाषापदं, तत्र तत्र नवाशब्दावुपतिष्ठते। उपस्थाय च स्वार्थं प्रकाशयत इति क्रम मनुसन्धाय आह, 'नवाशब्दयो- रर्थ' इति। फलमाह निषेधेनेति। वस्तुतो न समः। किन्त्व- नेन नवाशब्दान्तर्गतं निषेधेन समः क्रियत इति चि। मनु

वाशब्द एव लोके विकल्पार्थत्वेन प्रसिद्धः । प्रदेशेषूपदीयमाना
विकल्पेन कार्यं सम्पादयिष्यते । तथाहि प्राप्ते विकल्पः क्रियेत ।
अप्राप्ते वा तत्र यथायोगं विधिः प्रतिषेधश्च पाक्षिकः स्यादेव,
किं संज्ञाकरणेनेत्याह , ' उभयत्रेति ' । उभयत्र प्राप्ते चाप्राप्ते च
विभाषाश्वेरिति (६ । १ । १०) तत्र लिङ्-यङो रित्यनुवर्त्तते ।
अत्र यदि यजादित्वात् किति (६ । १ । १५) प्राप्तं लिटि
विकल्प्यते तदा शुश्रुवसुः शिश्रुयतु रित्यत्रैव स्यात् । न शुशाव
शिश्राय इति । असंयोगाल्लिट् किति (१ । २ । ५) तत्रापि
इत्यनुवृत्तेः । यङि अप्राप्तमेव विधीयते तत्साहचर्येण लिट्यपि
अकिति अर्थात् पित्येव स्यादिति । ततश्च शुशाव शिश्राय
इत्यत्रैव स्यात् न किति उभयत्रापिष्यते तदर्थमिदम् । अत्र विभा-
षापदेन प्रथमं निषेध उपस्थितः । श्रुयते र्यदुक्तं तल्लिटि नास्ति ।
यत्र न प्राप्नोति तत्र नास्त्येव , यत्र प्राप्तं तत्रापि निषेधितम् ।
अनन्तरं वेति लिङ्-यङ्मात्रे उभयत्र भावाभावौ भवत इति
सूत्रार्थः । इति शब्दाऽव्ययाना मनेकार्थत्वा चकारार्थ इति
विभाषा जसौ (१ । १ । ३२) त्यादौ विकल्पार्थमेव संज्ञामंशि-
सम्बन्धन तरप्तमपौ घ (१ । १ । २२) इत्यादिषु दृष्टमपिस्वरू-
पग्रहणं नात्र शङ्क्य इति करणात् । इति-शब्दो विपर्यासकत्
यथा गवित्ययमाहेति । अत्रतु गोशब्द मर्थपदात्मकत्वात् प्रच्याव्य
शब्दपदात्मकेऽवस्थापयति । तथा इहापि स्वरूपात् प्रच्याव्य न-
वा-शब्दो अर्थपरत्वेऽवस्थापयति इति-शब्द इति नन्दी । " टु

ओ श्वि गतिवृद्धोः ” लिट् णल् विभाषा श्वे रिति (६।१।२०) सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्व-
रूपत्वं अचोञ् णिति (७।२।११५) वृद्धि रौकारः शौरूपस्य
द्विर्वचनम् ।

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

यणः स्थाने भूतो भावी वा य इक् स सम्प्र-
सारणं मुच्यते । इष्टं, उप्तं, गृहीतं, शीयत ।
अथ षष्ठीनिर्देशमधिकृत्याह ।

‘ इग्यणः ’ । इदमपि पूर्ववत् संज्ञापरिभाषात्मकं सूत्रम् ।
परिभाषात्वमाह, ‘ भूतो भावी वेति ’ । यत्र सम्प्रसारणं विधी-
यते तत्र भाविपदम् । यत्र कार्यार्थं मनूयत इति तत्र भूत-
पदं, तत्र यण इगिति विधा उपतिष्ठते । ‘ इष्टमिति ’ यजा-
दीमामिति (६।१।१५) विधिः सम्प्रसारणाच्चेति (६।१।
१०८) परस्य अकारस्य पूर्वरूपत्वमित्यनुवादः । यण इगिति
यथासंख्यभावेनोपतिष्ठत इति ऐधितिरामित्यत्र लुङि लादे-
शेऽपि इटि सम्प्रसारणपदेन न व्यवहार इति सम्प्रसारणस्येति
(६।२।१३८) न दोषः । इष्ट मिति यज देवपूजादौ ऋः ।
एकाच इतीन्निषेधः । व्रथादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वं ष्टुत्वञ्च

(८ । ४ । ४१) । ' गृह्योत मिति ' ग्रह्ण्येति (६ । १ । १६)
सम्प्रसारणं ग्रह (७ । २ । ३७) इति दोषः । शिष्यानुग्रहाय-
माह, ' अथषठीति ' पारिशेष्यात् ।

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदिष्टिद्भवति । अन्तः किङ्क-
वति । लविता, भीषयतं ।

' आद्यन्तौ ' । आद्यन्तशब्दावयवचनौ । आदित्वे लवि-
तेति इड्विधे व्यलवत्त्वात् पूर्वमित्यार्धधातुके (७ । ३ । ८४)
गुणः । अन्तत्वे भियोहेतुभये षुगिति (७ । ३ । ४०) षुकि
अनजन्तत्वाद्भीषयते इति णिचि न वृद्धिः । एवं एकात्रविं-
शति रिति एकस्य अदुकि (६ । ३ । ३६) पदान्तदकारस्य
यरोऽनुनासिका (८ । ४ । ४५) भवति वा ।

मिदचोऽन्यात् परः ॥ ४७ ॥

अचां मध्येऽन्यादचः परो मित् स्यात् । पयां-
सि सिञ्चति । रुणाद्धि ।

मसजेरन्यात् पूर्वं नुम मिच्छन्तानुषङ्गसंयो-

गादिलोपार्थम् ॥ * ॥

मङ्गा, मग्नः ।

‘मिद’ । अन्यादचः पर इति वर्णानां समाप्ति रन्त
स्तत्र भवोऽन्य इति दिगादित्वात् (४ । ३ । ५४) यत् ।
एवं वनानि कृण्डानीत्येव स्यात् । पयांसीत्यादौ तु अनोऽन्यत्वं
न सम्भवतीति दृष्ट्वा विशिनष्टि । ‘अचां मध्य’ इति निर्धार-
णस्य साजात्यमूलकत्वात् तृणहृदमिति (७ । ३ । ८२) निर्द्देश-
ान्त्वात् प्यजेव गृह्यते । अच इति निर्धारणषष्ठी जातावे-
कवचनं (२ । ४ । ६) । अचां मध्ये योऽन्योऽच् तस्मात् परो
मिदिति फलार्थः । तृणहृ इति निर्द्देशात् अम आगमत्वं
प्रत्ययत्वञ्च, प्रत्ययत्वेहि शकारस्येत्संज्ञा । पयांसीति सान्तमहत्
इति (६ । ४ । १०) दीर्घः । अनुषङ्गेत्यादि मग्न इत्यत्र उपधा-
नकारस्यानुषङ्गस्यानिदितामिति (६ । ४ । २४) लोपो यथास्यात् ।
मङ्गैत्यत्र स्कोः संयोगाद्योरिति (८ । २ । २८) सकारलोपो
यथा स्यात् इत्येवमर्थम् । मम्जेरन्यात् पूर्वं नुमिति अन्यथा
अयाणां संयोगसंज्ञायां सकारो मध्यः स्यादिति भावः । अनुषङ्ग
इति उपधा-नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । इच्छन्तीतिपदेन अश्र-
द्वापि सूचिता । अचः पर एव नुम्भवतु । कथं त्रिषु हल्सु
मिदितेष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञास्यादेव ? तथाच सकार जका-
रयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञायां स्कोरिति (८ । २ । २८) लोपे मङ्गैति

स्यान्नचैव मिन्द्रीयिषतीति संयोगादिदकारस्य द्विर्वचन
 निषेधः शङ्कः । अजादेरित्यनुवर्त्य^१ आदेरचः परस्य संयोगा-
 देरिति महावृत्तौ व्याख्यानादत्र न नकारेण व्यवधानात् ।
 मग्न इत्यत्र च स्कोरिति (८ । २ । २८) सलोपे परकालमुपधा-
 नकारस्य लोपे कर्त्तव्ये सलापस्य असिद्धत्वाद्दनुपधात्वमिति न-
 लोपो न प्राप्नोति । तदर्थं काच्चि वाच्चि आकाङ्क्षायां , वाच्चि
 व्याच्चि घोरि वासिते च इत्यादीनां मिदित्वं ज्ञापकं । अनुपधा-
 नकारस्यापि क्वचिल्लोपः । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय काङ्क्षा-
 दीनेव पठेत् । तद्वैवमन्त्रं लोपो साभूदिति । अन्यथा सोऽनु-
 पधात्वादेवाप्राप्तः । नमुने इति (८ । २ । ३) योग-विभागश्च
 न्यामि । ततोऽपि न लोपः स्यादिति वा कल्पाम् । ओदित-
 स्येति (८ । २ । ४५) निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (८ ।
 २ । ३०) कुत्वम् ।

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एच स्थाने ऋस्वादेशे इगेव स्यात् । अतिरि
 कुलं , अतिनु , उपगु ।

‘ एच ’ इति । परिभाषा सूत्रमिदं , समुदायात्मना मन्त्रं
 समुदायान्तरतमो नास्तीत्यन्तरतम्या दकारोऽपि प्राप्तः ।

अनेन नियमेन व्यावर्त्तते । अकारेण श्लिष्ट इकार एकारो भवति, उकारश्च ओकारः । अकारश्लेषेण स * ऐ औ च भवतीति परस्परया क्लृप्तान्तरतस्य मृकार-लृकारनिवृत्त्यर्थं माश्रितम् । अतएव ए ऐ कण्ठतालव्योष्ठौ इति शिष्टाकाराः । राय मतिक्रान्तं कुलं प्रादिसमासः, ऋस्वो नपुंसक इति (१ । २ । ४७) ऋस्व इकारः । स्वमी रिति (७ । १ । २३) सुलुक् । अतिरि इति नलुमताङ्गस्येति (१ । १ । ६३) निषेधा दत्त रायो हलीति (७ । २ । ८५) न भवति । अतिरिणेति सन्निपातपरिभाषावत्तात् * । अन्यत्र अतिराभ्या मतिराभि रित्तीष्यत एव । अप्रधानेऽपि व्याख्या नाव-मतिक्रान्त मतिन्, गोः समोप जुपगु, अश्वयं विभक्तीति समासः अश्वयीभावश्चेत्यव्य-यत्वम् । गो स्त्रियो रिति (१ । २ । ४८) पूर्व्वेण वा ऋस्वत्व विधित्वाभावादत्र न यथासख्यमिति व्यासः । अत्रापि परम्पराक्लृप्तान्तरतस्यमवश्यं वाच्यं तथास्त्वे चाकिञ्चित्करमेतत् ।

षष्ठी स्थानेऽयोगा ॥ ४६ ॥

अयोगा अव्यक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या ।

• स इति एकार ओ कारश्च ऐ औ इति भवतः (टिप्पणी 'ट') ।

• आत्व नास्ति (टिप्पणी 'ट') ।

अस्ते भूः (२ । ४ । ५२) भविता । ब्रुवोवचिः (२ ।
 (४ । ५३ वक्ता । अयोगा किं ? ऊदुपधाया गोहः
 (६ । ४ ८६) निर्गूहयति (?) ।

‘ षष्ठी ’ । यत्र यत्र षष्ठी तत्रैवावयवावयविभावसम्बन्धः
 सुष्फुट स्तस्य बाध एव सम्बन्धान्तरं कल्पते, यथा चास्ते-
 भूरि (२ । ४ । ५२) त्यादौ अस्तेरवयवो भूः स्यादित्यर्थे मह-
 दनिष्ट मिति नियमसूत्रमिदम् । इह शास्त्रे षष्ठी स्थाने-योगा
 वेदितव्येति महावृत्तौ । स्थाने प्रसङ्गे योगो यस्या इति वैया-
 धिकरण्येऽपि समासः समस्यलुक्च निर्देशात् । एवञ्च सूत्रार्थे
 ऊदुपधाया गोह (६ । ४ । ८६) इत्यत्र उपधाया इति षष्ठी
 तावत् स्थाने-योगैव गोह इति षष्ठी । कथं स्थाने योगा
 नेति दोषमाशङ्कानियतयोगेति षष्ठा विशेषणं शेषीकृतं वृत्तौ
 सकल मित् माकलय्य नञ्प्रश्लेषेण सूत्रमेवायमन्यथा व्याचष्टे ।
 ‘ अयोगेति ’ ‘ अव्यक्तसम्बन्धेति ’ । तद्विवरणं स्थाने वेदि-
 तव्येति । यद्यपि सकलैव षष्ठी समुचिता प्रसङ्गे । अप्र-
 सङ्गे षष्ठीं विदधदाचार्य उपेक्षनीयः स्यात् । तथापि नवेति
 (१ । १ । ४४) सूत्रात् इति-पदमनुवर्त्तय स्थाने इति वेदितव्येति
 योज्यम् । ततश्च सम्बन्धान्तरनिरासेन स्थानसम्बन्ध एवात्र
 षष्ठाच्यते इति अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भू भवतीति । गोह इति
 अवयवसम्बन्धे षष्ठीति । न तत्रास्यावसरः । स्थितिः स्थान

मिति भावसाधनम् । त्रिधा स्थानशब्दः, अपकर्षी निवृत्तिः प्रसङ्गः । गोस्थानेऽश्वो वध्यतां, श्लेष्मणः स्थाने त्रिकटुकमीषधं, दर्भानां स्थाने शरै रास्तरितव्यमिति । तत्रायौ न सम्भवत इतीह प्रसङ्गः स्थानशब्दार्थः । प्रसङ्गश्च सार्थकानर्थकसाधारणः प्रस्ताव इति । निरर्थकेच चोः कु (८ । २ । ३०) रित्यादावपि स्थानषष्ठेऽव । अर्थक्रियानिमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्रसङ्गः । यथा अस्तेः प्रसङ्ग इति अस्तेर्या अर्थक्रिया स्वार्थः ।

अत्रापिशलिः —

“ आगमोऽनुपघातेन विकारश्चापमर्जनात् ।

आदेशस्तु प्रसङ्गेन लापः सर्वापकर्षणम् ॥ ”

इति न्यासे दिग्दर्शनमेवापकर्षणात् । तदीयाभ्यामेवागमविकारशब्दाभ्यामत्रापि व्यवहारः । उपगूहयतीति गुहसंवरणे णिचि लधूपवगुणे गोहरूपे आकारस्य ऊकारः ।

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशः स्यात् । लताग्रं । कण्ठायोः कण्ठाएव दीर्घः । अर्थतः, तरुणयुवती तरुण्यर्थ एव, पुं बत् उच्यते । गुणतः, पाक स्त्रागो रागः । अल्पप्राण-महाप्राणयो रघो-ष-घोषवतो स्त्राहगेव कुत्वम् । प्रमाणतः, अमुष्मै

अमूर्भ्यां ऋस्वदीर्घयो स्तत् प्रमाणाविव उकार-जकारौ ।
स्थानग्रहणं, स्थानार्थगुणप्रमाणेषु स्थानान्तर्यं वलीयो
यथा स्यात् । चेता स्तोता प्रमाणान्तर्या दकारो
माभूत् । तमपग्रहणं बहुष्वन्तरेष्वन्तर तमो यथा
स्यात् । वाग्धसति त्रिष्टुब् भवति ।

‘स्थाने’ । ‘प्राप्यमाणानामिति’ विधेयानामित्यर्थः । “सदृशे
चान्तरोऽस्त्रिया मिति” दृष्ट्वाह ‘सदृशतम’ इति स्थानसदृशतम
इति स्थानसदृश उदाहरणं ‘लताग्रमिति’ । अर्थसदृश माह
‘तरुणयुवति रिति’, । तरुणस्य स्तो तरुणौ, गौरादीति
(४।१।४१) डोष् । कर्मधारय (६।३।४२) पुंवत्त्वात्
रूपातिदेशेन तरुणी-शब्दस्य स्थाने पुल्लिङ्गादेशे कर्त्तव्ये अर्थ-
प्रत्यासत्त्या तरुणशब्द एवायाति । एतच्च प्रत्यासत्तेरेव पर्या-
यात्तरं उदाहरणान्तरञ्च । पचतीत्यस्य निचतायां द्विरुक्ती पचति
पचतीत्येव भवति नच पचति भृज्यतीति । प्रत्यासत्तावप्यर्थो
विद्यते इति गुणत उदाहरति ‘पाकस्त्यग’ इति । चकार-
जकारयो स्तद्गुणवानेव कुः । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसा
शाघाषाः । षोषवन्तोऽन्ये । वर्गाणां प्रथम-द्वितीय-पञ्चम-
यरत्नवाञ्च अल्पप्राणाः । चकार-जकारौ अल्पप्राणौ । द्वितीय-
चतुर्थाः महाप्राणा इति प्रतिपादयन्नाह ‘अल्पप्राण-महाप्राण-

योरिति ' । प्रमाणसादृश्ये अमुष्मायिति अकारस्य मात्रिकस्य मात्रिक उकारः । अमूभ्यामित्यत्र सुपिचेति दीर्घत्वे कृते द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक उकारः । पूर्वस्मादेव स्थानग्रहणानुवृत्तौ पुनः स्थानग्रहणं किमर्थमित्याह ' स्थानमित्यादि ' । इकार स्तास्य, एकारश्च कण्ठातालव्यः, उकार ओष्ठः, ओकारश्च कण्ठोष्ठः, इति स्थानसाम्या मात्रिकमपि अकार मपास्य एकार-ओकारौ क्रियेते । ' बहुष्वित्यादि ' । उष्माणः शषसहा इति । तेन सोष्मणा हकारस्य भ्रयो होऽन्यतरस्या मिति (८ । ४ । ३२) पूर्वसवर्णे वर्ग-द्वितीय-चतुर्थाः सोष्मण इति वर्गद्वितीय-चतुर्थी प्राप्नुतः । घाषवन्तोऽन्य इति हकारस्य घाषवतो वर्ग-द्वितीयोऽपि घाषवान् प्राप्त, इति द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थेषु सम्भवत्सु चतुर्थ एव भवति । सोष्मत्वघोषवत्त्वरूपद्वयसत्वात् । द्वितीयो ह्यघोष स्तृतीयश्च न सोष्मेति ।

उरणपरः ॥ ५१ ॥

ऋवर्णस्य स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसञ्जति ।
कर्त्ता, किरति, हैमातुरः, खट्वर्ष्यः, तवल्कारः ।

' उ ' । इयमपि परिभाषैव । तेषु तेषु विधिभूत्रेषूप-
स्थाय तत्तद्विधिभूत्रेण विहितस्याणां रपरत्वं करोति । स्थान-
ग्रहणानुवृत्त्या उरिति स्थानपठौ । ' रपरो भूत्वा प्रसञ्जतीति '

“ कार्यकाले संज्ञा-परिभाषे ” इति न्यायाद्विधीयमानोऽण्-परिभाषया अनया प्रथमं रपरो भवति, अनन्तर मादेशो भवतीत्यर्थः । नचैवं सर्वादेश-शङ्का । तरति (४ । ४ । ५) निगरण (१ । ३ । ८३) किरता (६ । १ । १४०) विति निर्हे-
 शेभ्यः । कर्त्तन्ति गुणः, किरतीति ऋत इडातो (७ । १ । १००) रितीत्, हेमातुर इति द्वयो म्नातो रपत्यं, मातुरुत् संख्ये (४ । १ । ११५) त्यण ऋकार उकार आदिवृद्धिः । खट्वर्थ इति आहुणः (६ । १ । ८०) योऽह्युभयस्थाने निष्पद्यते लभते असावन्यतरव्यपदेश मिति । पूर्वपरयो राकार-ऋकारयो रादुगुणो (६ । १ । ८७) भवन्नपि ऋकारसम्बन्धितया बावह्रियते यथा शक्येत विधिः कर्त्तुमिति । अतएव इतरर्त्त अर्द्धर्त्ता (२ । ४ । ३१) इत्यादि निर्देशाः । ऋकार-लृकारयोः सावर्ण्यं रपर (१ । १ । ५१) इति ह्यवरट् इत्येतत्सूत्रस्थ-रशब्देन लणित्यत्रस्थ-णकारेण च सह र इति प्रत्याहारोऽत्र गृहीत इत्युदाहरति ‘ तवष्कार ’ इति । अण् किम् ? सुधातु रकड् च (४ । १ । ८७) सौधातकिः । अणिति पूर्वण णकारेण च प्रत्याहार ग्रहणमिति उच्यतेः (७ । ४ । ७) अचीकृतत् अमीमृजत् इत्यादौ न रपवत्वम् । प्रसज्जति इति सञ्ज सङ्गं दंश सञ्जेति (६ । ४ । २५) न लोपः ।

अलोऽन्त्यस्य ॥ पू२ ॥

आदेशोऽन्तास्यालः स्थाने स्यात् । इद्गोण्याः
(१ । २ । ५०) पञ्च गोणिः , इनस्तच (३ । १ ।
१०८) ब्रह्महत्या, राज्ञः कच राजकीयः , रुहः
पः (७ । ३ । ४३) रोपयति ।

‘अलो’ । ‘पञ्चगोणिरिति’ । पञ्चभिः गोणीभिः क्रीत
स्तद्धितार्थं समासः (२ । १ । ५१) क्रीतार्थे आर्हीयष्ठक् (५ ।
१ । ६३) तस्य अध्यर्द्धेति (५ । १ । २८) लृक् । लृक्त्द्धित
लृकीति (१ । २ । ४८) स्त्रीप्रत्ययस्य लृकि प्राप्ते इद्गोण्या (१ ।
२ । ५०) इतीकारः ।

डिच्च ॥ ५३ ॥

डिच्चादेशोऽन्तास्यालः स्थाने स्यात् । आन-
डृतो इन्दुं (६ । ३ । २५) माता पितरौ । अनड्
(७ । १ । ६३) सखा । तातडो डित्वसामर्थ्या
न्नाय मन्तविधिः स्मृतः । कुरुतात् ।

‘डिच्च’ । चकारेण डिदेव समुच्चोयते । डिदेव यो
डित् यस्य डकारस्यान्यत् प्रयोजनं नास्ति सोऽन्यस्य भवति ।

तुह्योस्तु तातडो (७।१।३५) गुणवृत्तभावादिकमपि फल-
मिति । सोऽनेकाल्त्वात् सर्वादेश एव, चिनुतात् सृष्टादिति ।

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं मुच्यमान मादेरलः स्थाने प्रत्ये-
तञ्चं, यत्र पञ्चमीनिर्देशः । ईदासः (७।२।८३)
आसीनः । अलोऽन्तास्या (१।१।५२) पवाद-
त्वात् अनेकाल् शि (१।१।५५) दित्यनेन बाध्यते
अतोभिस ऐसिति (७।१।६) वृत्तैः ।

‘आदेः’ । परस्येति सम्बन्धि-शब्दत्वादाह ‘यत्र पञ्चमी-
निर्देश’ इति । ईदिति तकारो मुष्णसुखार्थ इति नानेकाल्त्वं
अनेकाल्शिदिति (१।१।५५) शिद्वयहणात्, तानुबन्धकत
मनेकाल्त्वम् । णलस्तु इत्संज्ञानन्तरं हि णकारस्यानुबन्धता इत्
संज्ञाच । चुटू (१।३।७) इति प्रत्ययादित्वे । अतो विधा-
नकालेऽनेकाल्त्वमेव सम्पन्नमिति युक्तैव सर्वादेशता । यद्येवं
शिद्विच्यनर्थकं, शि-शीप्रभृतौ लशक्क तद्धिते (१।३।८) इति
इत्संज्ञा । साच प्रत्ययादित्वे । अतो विधानकालेऽनेकाल्त्वात्
सर्वादेश एव स्यात् । सत्यम् । अतएव भाषावृत्तौ एष् उदाहरि-
ष्यते । तत्रहि हलन्त्यमिति (१।३।३) शकारस्येत् संज्ञा ।
नानुबन्धकतमनेकाल्त्व मित्यस्य ज्ञापकमेव ।

अनेकाल् शित् सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकालादेशः शिञ्च सर्वस्येव स्यात् । अस्तेर्भूः
(२ । ४ । ५२) भविता, लिटस्तभृशोरेशिरेच् (३ ।
(४ । ८१) पेचे । उक्ताः षष्ठीनिर्देशाः ।

‘अनेक’ । एकस्मादन्योऽनेकः । द्वौच बहवश्चेति । इरेच्-
स्यादिवङ्गुरपि सर्वादिश एव ।

स्थानिवदादेशो ऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥

आदेशाः स्थानिवद्भवन्ति । ब्रूञ् वक्तव्यं वक्ता ।
धातोरिति तद्वदादयः । आवधिष्ट आहन्तेः आङो
यमहन (१ । ३ । २८) इत्यात्मनेपदम् । अनल्वि-
धौ किम् ? वर्णविधौ माभूत् । द्यौः, पन्याः,
सः । हल् (६ । १ । ६८) इति न सुलोपः ।

आहिभुवोर्गीटि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥

आत्य, अभूत् । ब्रुव ईट् (७ । ३ । ६२) अस्ति
सिवोऽपृक्त (७ । ३ । ६६) इतिचमाभूत् ।

‘स्थानि’ । स्थानमस्यास्तीति स्थानी पूर्वस्थितः । तदा-

अयं कार्यं मादेशेषु न प्राप्नोतीति तद्विधानार्थं मतिदेशसूत्र-
मिदम् । स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इति स्थानिवत् । कया क्रियया
तुल्यमित्याह ' भवन्तीति ' । स्थानि यथा कार्याणां निमित्तं
भवति तथा आदेशोऽपि भवतीति भावः । “ यत्रान्यत् क्रिया-
पदं नास्ति तत्रास्ति भवन्तिपरः प्रयुज्यत ” इति न्यायात् ।
तथाच अयाहृत-क्रियया तुल्यत्वे पिवति रित्यत्र स्थानिवदि-
त्येव ज्ञापकम् । तथाच पुत्रः पितृवद् गोमानित्यपि भवति ।

“ तल्पवद्यस्य शेषाहिः सखिवहङ्गवाननः ।

महासाहसिना माद्यं तमीडे जलशायिनम् ॥ ”

इति रुद्रः । स्थानी भवतीत्येतावतापि सिद्धयति । स्थानि-
विधानसामर्थ्यां लक्षणया तत् कार्यकारित्वमेव आयास्यति ।
किं वतिना ? नच स्थानिसंज्ञायां विशेष-विहितमेव स्यात्
इति शङ्क्यं व्याप्तेर्न्यायात् । सत्यं वत्कारणादादेशस्य स्वाश्र-
यमपि कार्यं भवति तेनावरिष्टेत्यत्रानेकाच्त्वा देकाच (७ ।
२ । २०) इत्यादिना नेट्प्रतिषेधः । नच अन्ते अकारकरणस्य
सामर्थ्यादिट् स्यादिति वाच्यम् । अवधीदित्यत्रास्योपस्य (६ ।
४ । ४८) स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति (७ । २ । ७) हलन्तस्य
वृद्धिर्भाभूदित्येव मर्थत्वात्तस्य । वृञ्जिति आर्द्धधातुके विषयभूते
अनुपपन्न एव वृषोवचि (२ । ४ । ५३) रतो धातुत्वात्तव्यदादय
उक्ताः । ‘ आहन्ते रात्मनेपदमिति ’ । यद्यपि आत्मनेपदे-
ष्वन्यतरस्यां (२ । ४ । ४४) इत्यात्मनेपदेष्वेव बधादेशो विधीयते

तथाप्यार्द्धधातुक इति विषयसप्तम्यन्तस्य प्रकरणात् आत्मनेप-
 टेष्विति च विषयसप्तम्येव स्यादितिदमुक्तम् । ननु युष्मदस्मदो
 रमादेशे (७।२।८६) इत्यनादेश-ग्रहणाज् ज्ञापकात् स्थानि-
 कार्थस्य आदेशे सिद्धौ किमनेन सूत्रेण ? मैवम् । यदि तत्र
 अनादेश-ग्रहणं न स्यात् तदा युष्मद्गच्छति इत्यत्र नित्यत्वात्
 परत्वाच्च प्रथममात्वं स्यात् । तत आदेश इत्यमिष्टं स्यात् ।
 शब्दान्तरस्य हि प्राप्नुवन् विधिरनित्य एव । अनादेश-ग्रहणे तु
 तत् सामर्थ्या न भवति । 'वर्णविधौ माभूदिति' स्थान्यल
 माश्रित्य यो विधिः प्राप्नोति स न भवतीत्याह 'हल्' इत्यादि ।
 आदेशो लाश्रयविधावित्यादि इतितु न वाच्यम् । यौ रित्यादौ
 सुलोपप्राप्तेः । सोऽच लोप (६।१।१३४) इति च तदा
 न प्रयुज्येत ल्यपो लकारस्येत्संज्ञार्थम् । स्थानिवत्त्वेन प्रत्यय-
 त्वाच्च ; अतएव मयूरव्यंशकादौ (२।१।७२) प्रोष्यपापीया-
 निति कष्टायेति च आदेशयजाश्रयं हलिच (८।२।७७)
 इति दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात् स्थान्यलाश्रयविधाविति
 स्थितम् । ननु च अदाजग्धि (२।४।३६) रित्यत्र ल्यव्
 ग्रहणं ज्ञापकं भविष्यति । यदि अल्यविधावपि स्थानिवत्त्वं
 स्यात् । किं ल्यपा तिक्रितीति सिद्धेः । तस्मात्तत एव सिद्धौ
 किं मनल्विधिग्रहणेन ? नैवम् । स्थितेऽपि प्रतिदीव्य इत्यत्र
 इङ्भावार्थं ल्यव्ग्रहणं ज्ञापकम् । "अन्तरङ्गानपि विधेन
 वहिरङ्गो ल्यव् वाधते" इति अन्यथा पूर्वमेव क्तावस्थायां जग्धिः

स्यात् । नच इट् सहितस्यैव क्त्वा ल्यवादेशः (७ । १ । ३७)
 स्यात् । निर्दिश्यमान-परिभाषावलात् न क्त्वा सेडिति (१ ।
 २ । १८) कित्वनिषेधे पूर्वत्रासिद्धत्वाद्दीर्घं निरस्ते गुण-प्राप्तेषु ।
 कृतेषु ल्यवादेशे वलादित्वम् (७ । २ । ३५) । अलमाश्रित्य इड्-
 विधि रिति न स्थानिवत्त्वम् । “सानुबन्धकत्वेन इड् विधि
 नाल् विधि रिति” अग्रहोदित्यत्र अग्रहोऽलिटि दीर्घस्य (७ ।
 २ । ३७) स्थानिवत्त्वादित्वमिति इट् ईटोति (८ । २ । २८)
 सिचोलोपः, अतएव अह ईड्लिटोति नोक्तमिति न्यासः ।
 स्थानिसम्बन्धादेव प्रतीता वादेशवचनं साक्षात्-सम्बन्धि-प्रति-
 पत्त्यर्थं, तदुच्यते “शाब्दीष्ट्याकाङ्क्षा शब्दे नैव प्रपूर्यते” इति
 इटि प्रतिषेध इति । ईटि विषये स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेध
 इति । ब्रूहारा अस्तिहारा च ईस्मभवति ।

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

अल्विध्यर्थोय मारम्भः नियमार्थो वा । अजा
 देशः परनिमित्तकः पूर्वस्मिन् विधौ कर्तव्ये स्थानि-
 वद्भवति । पठयति, लघयति । अवधीत्, टिलोप
 (६ । ४ । १५५ वां) स्यातो लोपस्य (६ । ४ ।
 ४८) च स्थानिवत्त्वान्नवृद्धिः ।

‘अचः’ । अचोऽन्यादि टि (१ । १ । ६४) इति टि संज्ञा क्रियते । यत्रच आदिपदार्थः सम्भवति तत्रातामाथा मित्यादौ टित्वमवाधित मेव । यत्रतु अचः परभागो नास्ति तत्र एक-स्यैव तस्य व्यपदेशिवद्भावेन टित्वं क्रियत इति एके, व्यपदेशिवत्त्वेन अनजादेरपि अजादिसमूहत्व प्रकृत्या टित्वं क्रियत इत्यन्ये । एव मङ्गाधिकारेऽपि विशेषण-विशेष्य-भावस्य काम-काचारात् अतो लोप (६ । ४ । ४८) इत्यत्राङ्गावयवस्यातोऽन्यस्य लोपो भवति अकारान्तस्याङ्गस्य लोप उच्यमानोऽलोऽन्यस्य भवन् अकारस्य भवतीति वा । तत्राद्ये शुद्धस्य वर्णस्य टेरिति लोपेऽङ्गावयवस्य अतो लोपेच अल्लविधित्व मिति पूर्व्वेण न प्राप्नोतीत्याह ‘अल्लविध्यर्थोऽयमारम्भः’ । अल्लत्वेतु व्यपदेशेन समूहस्य टेलोपे अदन्तस्याङ्गस्य लोपेच अनल्लविधित्वमेव किमनेनेत्याह ‘नियमार्थो वेति’ । सावधारणत्वात् सकलवाक्याना मच एवादेश इति व्याख्यानात् हलचोरादेशे न स्थानिवदिति विंगमित्यत्र तिलोपेऽपि पररूपत्वम् । परस्मिन्निति निमित्त-सप्तमीत्याह ‘परनिमित्तक’ इति । परी निमित्तं यस्य स तथा तेन युवजानि रित्यत्र जायाया निङ् (५ । ४ । १३४) इति अपर निमित्तको निङ् यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवन्नभवति । हलस्वादेशः परनिमित्तकोऽपि न स्थानिवत्त्वेन आगत्येति वा ल्यपीति (६ । ४ । ३८) अनुनासिकलोपः तुकि न स्थानिवत् । अजादेशोऽपि पूर्व्वस्य विधावैव स्थानिवत्

तेन वेधेय इत्यत्र वि-पूर्वस्य धा-धातोः घुलक्षण-कि-प्रत्यये आतो नोप इटि चे (६ । ४ । ६४) त्याकार-लोपः । इतश्चानिष् (४ । १ । १२२) इति द्वयज्जलक्षणे टकि प्रत्ययविधौ न स्थानिवत् । पटयतीति पटुं करातीति णिचि इष्टवद्भावेन टिलोपे स्थानिवद्भावादत उपधाया (७ । २ । ११) इति न वृद्धिः । प्रातिपदिकादेव णिजिति पक्षे सुवन्तात् णिजिति पक्षेऽपि नपदान्तेति (१ । १ । ५८) निषेधस्य न विप्रयो वृद्धे रपदान्त-विधित्वात् । क्लिगुपधात्वेत्यादि रिति वक्ष्यमाणेन मतविशेषेण उपधात्वे स्थानिवत्त्वं निति च न निषेधः । तस्य लुक्साहचर्येण प्रत्ययविधिविषयत्वात् । तथाच सृष्टि-गृहीति (३ । २ । १५८) निर्हेणो णिचि लघूपध-गुणो (७ । ३ । ८६) न भवति । कथीति न अत उपधाया (७ । २ । ११६) वृद्धिः पूर्वस्य इत्युक्तेऽपि विधाविति लप्सते । किं विधि ग्रहणेन ? उच्यते , पूर्वस्मात् विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमी-समासस्यापि परिग्रहो यथासमात् । तेन मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्राकार लोपस्य स्थानिवत्त्वात् इसुसुक्तान्तात् क (७ । ३ । ५१) इति इकादेशस्य स्थानिवद्भावेन ठस्य कादेशो (७ । ३ । ५०) न भवतीति तुच्छमिदम् । ठस्य वर्णमात्रस्य ग्रहणादनलविधाविति निषेधे कुत इकस्य कादेशप्रसङ्गः ? तर्हि वेभिदितेत्यत्र यङोऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादेकाच (७ । २ । १०) इति इट् प्रतिषेधो न भवतीति । नैवम् । एकाच इति विहित-विशेषण

पक्षाश्रयणेनैव सिद्धेः । तस्मादयुक्त ए वैष पूर्वस्माद्बिधिरिति पक्षः । अन्यथा वैधेय इत्यत्र द्वयः प्रातिपदिकात् प्रत्ययविधिरिति स्थानिवत्त्वे द्वयज्जलक्षणः प्रत्ययो न स्यात् । तथाहि गौरित्यत्र कृतायामपि वृद्धौ एङ् ऋस्वात् सम्बुद्धे रिति (६ । १ । ६६) सुलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वं स्यात् । ननु अपीपठ-त्रित्यत्र पूर्वस्माद्बिधिरिति मते णिलोपस्य स्थानिवत्त्वा दभ्यस्तादिति (३ । ४ । १०८) भेर्जुस् न भवतीति स्थितम् । तस्य समासस्यापरिग्रहे च कथं सिजभ्यस्तेति (३ । ४ । १०६) न जम् । भ्रान्तोऽसि । असत्यपि णिलोपस्य स्थानिवत्त्व चङोऽकारेण व्यवधानात् यद्येवं पूर्वस्येत्यस्तु किं विधिग्रहणेन ? सत्यम् । विधिग्रहणं अधिकविधानार्थम् । यत्र पूर्वस्य यथाकथञ्चिद्बिधि स्तत्रापि स्थानिवदिति तन्वन्तीत्यत्र स्थानिवद्भावादिङ्-विधिर्न भवति । अत्रापि आद्यन्तौ टित् कृताविति (१ । १ । ४६) इटो विधेयं पूर्वम् । अथ वैयाकरणः सौवश्व इत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वे अचि आयावादेशौ कथं न भवत इति चेत्, न । वैयाकरणाख्यायां (६ । ३ । ७) द्वैप वैयाघ्रादिति ४ । २ । १२) च सामान्यनिर्देशात् तत् सिद्धम् । “असिद्धं वह्निरङ्ग” इति अन्तरङ्ग आयादौ कर्त्तव्ये वह्निरङ्गत्वा दैर्जवामिद्ध इति वा । नन्वत्र यकार-वकारयोः कृतयोरिव ऐच् प्राप्तिः । तथाच आदिष्टादचः पूर्वत्वात् न स्थानिवदिति कथं नोच्यते ? उक्तं हि भाष्ये “योह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं

प्रति स्थानिवदिति ” । सत्यम् । नहि तत् सूत्रकारीयम् ।
 न पदान्तेत्यत्र (१ । १ । ५८) परसवर्णग्रहणात् शिखीत्यत्र अनु-
 स्वारस्य ययिपरसवर्णो (८ । ४ । ५८) लोपाजादेशात् पर एव
 न पूर्वं इति प्राप्तिरेव नास्ति । किं सवर्णविधौ निषेधेन ?
 एवं सति अचीकरदित्यादौ परत्वादुपधा-ऋस्वत्वे द्विर्वचनमिति
 सन्वत्वं न प्राप्नोति । उपधा-ऋस्वत्वस्य स्थानिवत्वे अलघुपरत्वात् ।
 सत्यम् । अत् स्मृष्टत्वरे (७ । ४ । ८५) त्यकारविधानात् सन्वत्वे
 स्थानिवत्त्वम् । नेति । तत्र व्याख्यानात् , प्रपञ्चस्वन्यत्र । अव-
 धादिति हर्त्तेलुडि चेति (२ । ४ । ४३) अदन्तो बधादेशः ।
 बधसम्बन्धिनोऽकारस्यार्द्धधातुक इति परसप्तम्या मतो लोपे तस्य
 स्थानिवत्वेन अतो हलादेर्लघो रिति (७ । २ । ७) न वृद्धि स्तत्र
 हलन्तस्येत्यनुवृत्तेः अनेकवर्णव्यवधानाद्वा । हरिशर्मात् पूर्व-
 सूत्रे विधिग्रहणादलाश्रयो विधि रन्विधि रित्युत्तरपदलोपि-
 समासाश्रयणा दलाश्रय एव विधौ प्रतिषेधः । पटयतीत्यत्र च
 अलभावाश्रयावृत्ति रतः पूर्व्वेण नाप्राप्तिः । वर्षाभावकृतं
 दुर्भिक्षं वर्षाकृतं मुच्यते । तद्वदलभावाश्रय-विधि वल्विधि
 रिति मते विधि रित्युक्तवान् ।

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोप-स्वर-सवर्णानुस्वार-
 दीर्घ-जश्च-व्विधिषु ॥ ५८ ॥

एषु विधिष्वजादेशः स्थानिव न्न भवति । पदान्ते
 कौस्तः आवादेशः स्यात् । द्विवचने दंष्ट्राव अनचि
 चेति (८ । ४ । ४७) द्विवचनं न स्यात् । वरच्यतो
 लोपे यायावरः आतो लाप इटि चेति (६ । १ । ४)
 ६४) स्यात् । सवर्णविधौ श्रसोरलोपः (६ । ४ ।
 १११) । शिण्डि पिण्डि अनुस्वारस्य ययि पर
 सवर्णी (८ । ४ । ५८) न स्यात् । अनुस्वारे शिं-
 षन्ति पिंषन्ति न आपदान्तस्य भलि (८ । ३ । २४)
 इत्यनुस्वारो न स्यात् । जश्विधौ अभ्यस्तस्याकार-
 लोपः धङ्गे धङ्गं जश्त्वं न स्यात् । चञ्चिधौ गमहने-
 त्युपधालोपः (६ । ४ । ६८) जञ्चतुः जञ्चुः खरि चेति
 (८ । ४ । ५५) चत्वं न स्यात् । अतः स्थानिवत्त्वं
 निषिध्यते । स्वर-दीर्घ-यलोपेषु लोपाजादेशो न
 स्थानिवत् । तत्रेह स्वरो नोदाह्रियते । दीर्घ-
 विधौ अलोपोऽनः (६ । ४ । १३४) प्रतिदीर्घा हलि
 चेति (८ । २ । ७७) दीर्घो न स्यात् । यलोपे
 क्तिच्यतो लापः (६ । ४ । ४८) कण्डूतिः वलि
 (६ । १ । ६६) यलोपो न स्यात् । लोपः किम् ?

वायोः यणादेशः स्थानिवदेव ततो वलि (६ । १ । ६६) लोपो न भवति । क्विलुगुपधात्व चङ् परणि (७ । ४ । १) ह्रस्व-षत्व-कुत्वेषु न स्थानिवत् । लावयतेः क्विप् लीः क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति गिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्ठ् । लुकि आमलकं फलं नित्यं वृद्धशरादिभ्यश्चेति (४ । ३ । १४४) मयट्, फले लुकि (४ । ३ । १६३) लुक्, तद्धितलुकोति (१ । २ । ४६) स्त्री प्रत्यय-निवृत्तौ तस्य स्थानिवत्त्व-निषेधात् यस्येति चेति (६ । ४ । १४८) लोपो न भवति । उपधात्वे पारिखीयं चातु रर्थिकागन्ताद्यस्येति चेति (६ । ४ । १४८) लोपस्य स्थानिवत्त्वात् खोपधाच्छः (४ । २ । १४१) । चङ्परे गिज् ह्रस्वे (७ । ४ । १) अत्रौवद्वीणां परिवादकेन । प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवत्त्वात् गौ चङ्गौति (७ । ४ । १) ह्रस्वः । (एवं) पापच्यतेः पापक्तिः । पाचयतेः पाक्तिः । यायज्यते र्यायष्टिः । याजयते र्याष्टिः । अक्ष्णाप-णिक्लापयोः स्थानिवत्त्व-निषेधाज्भ्रूलौति कुत्व- (८ । २ । ३०) षत्वे (८ । २ । ३६) भवतः ।

‘न’ । पदेऽन्तः पदान्त इति सप्तमोसमासः । तेन वेतस-
शब्दात् इमत्तुपि डिति टिलोपे अकार-लोपस्य स्थानिवत्त्वात्
रत्वं न भवति । न ह्ययं पदेऽन्तो इमत्तुपोऽपदत्वात् तद्विधौ
स्थानिवदेव । कौस्त इत्यत्र तु स्त इति पदे कावित्यस्यान्तस्य
विधिरिति न स्थानिवत् । स्त इति अस्तेस्तम् । सार्वधातु-
कमपि दिति (१ । २ । ४) डित्त्वे असोरलोपः (६ । ४ ।
१११) स्थानिवत् भवति । पदसंस्कारप्रयुक्तत्वाद् दृशकारणस्य
स्त इत्यादिकं पदान्तरनिरपेक्ष्यमेव संस्क्रियते । ततश्चानादि-
ष्टादच इति न सम्भवतीति न वाच्यम् । युष्मद्युपपद (१ ।
४ । १०५) इति प्रणयनादाक्य-संस्कार प्रयुक्तमप्यस्ति । द्विर्व-
चनं न स्यादिति अनचिचेत्य (८ । ४ । ४७) नेन । वरे इति
सप्तम्यन्तं सौत्रत्वादलुक् । केचित्तु ईकार-प्रक्षेपेण ईविधिं
प्रति न स्थानिवत् । तथा आमलक्या फल मामलकं इत्यत्र
डोषो स्थानिवत्त्वात् यस्येति चेति (६ । ४ । १४८) लोपो न
भवति । पटयतीतिवत् यद्वाधकं पौर्वापर्यं मित्याहुः । यायावर
इति यातेः यङन्ताद् यश्च यङ इति (३ । २ । १७६) वरचि कृते
अत्र अतोलोप (६ । ४ । ४८) इति अलोपे स्थानिवत् । आतो
लोपः (६ । ४ । ६४) स्यादिति अत्रहि दीङो युङ्चिक्ङि-
तोत्यतो (६ । ४ । ६३) ऽचीत्यनुवर्तते । अतोऽकारे अवय-
वेऽपि कङिति आतो लोपः स्यात् । ननु सामान्यातिदेशे विशेषा-
दतिदेशा दार्ढधातुकत्वं अजादित्वं विशेषी कथं मवयवे स्याताम् ?

उच्यते, इदमेव वरे पदं ज्ञापकं, क्वचिद्विशेषोऽप्यतिदिश्यत इति, तेन प्रावधिष्टेत्यत्र अ ड् हन् सम्बन्धादात्मनेपदं स्यादेव । समुदाय-कार्यं सवयवे चेति अतोऽङ्गत्वमस्येव । नेङ्वशि कृती (७ । २ । ८) तीट् निषेधः । 'स्वरदीर्घेति' वक्ष्यमाणत्वाद्यलोप-मुल्लङ्घनाह 'सवर्णविधाविति' । 'शिण्डोत्यादि' शिण्ड विसरणे, पिण्ड संचूर्णने, लोट् सिप् तस्य हिः । अम् हेर्द्धः (६ । ४ । १०१) ष्टुत्वं (८ । ४ । ४१) भलां जश् भशीति (८ । ४ । ५३) षकारस्य उकारः । असोरलोपः (६ । ४ । १११) नञ्चे (८ । ३ । २४) ल्यनुस्वारः, अत्रापि न स्थानिवत्त्वं अनुस्वारग्रहणात्, स्थानिवत्त्वनिषेधात् परसवर्णो णकारः । न चादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यम् * ? स्थानि-नकारस्यानादिष्टाजपेक्ष पूर्वत्वस्य स्थानिवद्भावेनाश्रयणात् । परसवर्णं निर्भुक्तं मनुस्वारविधिमाह 'शिषन्तीति' । अन्यथा नान्तरीयकत्वात् † परसवर्ण-विधां स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे अनुस्वारविधावपि सम्भाव्येत । दीर्घो वक्ष्यते इति जश्विधिमाह । आभ्यस्तयो रास इति (६ । ४ । ११२) आकारलोपः । 'धङ्' इति । धाञ् लट् शपः श्लुः विर्व्वनं ऋस्वः दधस्तयोश्चेति (८ । २ । ३८) अभ्यासस्य धत्वं जश्त्वमिति प्रकृति धकारस्य भलाञ्जश्भशीति

* षकारस्य इत्यर्थे इति विष्णो ।

† अत्रिनाभावितात् इत्यर्थे ।

(८ । ४ । ५३) । ' जक्षतुरिति ' । अदे लिङ्यन्तरन्यामित
 (२ । ४ । ४०) घञ्-उपधालोपः तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् धका-
 रस्य चत्वं ककारः शासिघसीति (८ । ३ । ६०) षत्वं स्थानि-
 वद्वाहसो द्विर्वचनम् । अतः स्थानिवद्भावो निषिध्यत इति
 सर्वत्र वाक्यशेषः । ' प्रतिदीर्घेति ' । युहविभक्षीत्यादिना (उः
 १६३) दिघेरीणादिकः कनिन् ततस्तृतीयैकवचनं तत्र भत्वे
 अन्लोपोऽन (६ । ४ । १३४) इत्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे दीर्घो
 न स्यात् । अतः स्थानिवत्त्वाभावे हलि चेति (८ । २ । ७७)
 दीघः स्यादेव । नवात्र न भकुर्च्छरा मिति (८ । २ । ७८)
 निषेधे स्थानिवत्त्व-निषेध-सामर्या दीर्घत्वमिति वाच्यम् । स्थानि-
 वद्वावनिषेधस्य पिपतोरिचत्वं मन्त्रस्तात् क्विपि अता लोपे रुत्वे
 चास्थानिवत्त्वा द्रेफास्तस्य दीर्घत्वेन अर्थवत्त्वात् तत्र व्वाँरित्य-
 नुवृत्तेः रेकवकारान्तस्य भस्य तद्दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । ' कण्डू-
 तिरिति, कण्डूदिभ्यो यक् (३ । १ । २७) ततः क्तिच् कृती च
 संज्ञायामिति (३ । ३ । १७४) क्तिचि योऽतोऽकारलोपे स्तस्य
 स्थानिवत्त्वनिषेधात्लोपो व्योरिति (६ । १ । ६६) यलोपः । ननु
 लोलुव इत्यादावपि अलोपस्य (६ । ४ । १३४) स्थानिवद्वावादेव
 गुणहृत्वी न भविष्यत इति किं न धातुलोप (१ । १ । ४) इति
 सूत्रेण ? नैवम् । तत्र हि यङोऽचिचेति (२ । ४ । ७४) विशेष
 विधानात् लुका अतोऽलोपो वाध्यते इति तत्रैवोक्तम् । " सर्व-
 विधिभ्यो नृग्विधि व्वलवानिति " । ' यायावर ' इत्यनेनेवा-

वगतेः कण्ठूति रिति प्रपञ्चार्थोदाहरणान्तरम् । लोपः क्ति-
मिति ? लोपाज्देश इत्यत्रस्थः क्तिगुगित्यादि वार्त्तिकं यद्यपि
महावृत्तौ नास्ति तथापि मपर्यन्तस्ये (७ । २ । ८१) त्यत्र
वामनवृत्तौ स्वीकृतं इति आचष्टे क्तिश्च लुक्चेत्यादिकं वाक्यम् ।
एतच्च यागविभागादेव धार्यम् । यत्प्रणाल्याकारिणोक्तं येत्वी-
कारप्रश्लेषं नेच्छन्ति वरे इत्यत्र, ते आमलक्याः फलं विकारः
आमलक मित्येतदर्थं योगविभागं कुर्वन्तीति । तदुपलक्षणं
‘क्त्वा लुप्त मिति’ । अत्र हेतुम् । यत् क्त्वा लुप्तं तत् क्ति-
निवन्धकार्यं कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । णिश्च णेरनिटीत्यनेन (६ ।
४ । ५१) क्त्वावेव लुप्तम् । क्तिनिवन्धे ऊठि कर्त्तव्ये न स्थानि-
वदिति ऊठि लोरिति एत्ये ग्यूठ् क्तिरिति (६ । १ । ८८) वृद्धिः ।
यदन्यत्र लुप्तं तदपि क्ति-निवन्धकार्यं कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति ।
देवमाचष्टे इति णिचि टिलोपेऽपि क्त्वावूठ् स्यादेव । दयूरिति
धातुवृत्तौ, इयमेवैतत् सम्भवति । तथाप्याद्यं पक्षमाश्रित्य द्वितीयः
पक्षो न व्याख्यात इत्यसर्वसम्मतत्वमस्य । लुक्कोत्यादि पूर्व्यं
आमलक्या विकारः फलमिति नित्यं वृद्धेति मयट् (४ । ३ ।
१४४) तस्य फले लुगिति (४ । ३ । १६३) लुकि यस्येति चेति
(६ । ४ । १४८) लोपो न भवतीति । यद्यपि स्त्रो-प्रत्यये परे
यः पूर्वः स लुप्त आसीत् तथापि “ निमित्तापाये नैमित्ति-
कस्याप्यपाय ” इति वचना द्वारादिङोषो (४ । १ । ४०) निवृत्तौ
लोपोऽपि स्वल्पित इत्येवोर्जितोऽकारः । अथवा उपजात-

निमित्तो व्युत्सर्ग उपजनिष्यमाण-निमित्तेनापवादेन बाध्यत इति । यत्र तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्ः सम्भावना तत्र पूर्वमपि यस्येतिचेति (६ । ४ । १४८) लोपो न भवतीति उक्तं मन्थत्र । खापधाच्छ (४ । २ । १४१) इति शैषिकः परिखाया अदुरभवः पारिखः अदूरभव स्येत्याणि (४ । २ । ७०) परिखा शब्दस्याकारलोपः । परिखस्येदं वृद्धादकेकान्तखोपधादिति (४ । २ । १४१) पारिखशब्दाच्छ इष्यते । स न प्राप्नोति खकारस्यालोऽन्तात् पूर्व (१ । १ । ६५) इत्युपधासंज्ञायां तदाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे न स्यादिति उपधात्वे स्थानिवत्त्वं नेति । चङ्पाङ्गौ ऋखो (७ । ४ । १) ऋखस्य विधानम् । तत्र वादितवन्त प्रयोजितवान् इति हेतुमन्ष्यन्तान्णचि अवीवददिति रूपम् । 'पापक्तिरिति' पचे र्यङ्क्तात् क्तिच् क्तिन्नावादिभ्य (३ । ३ । ८४ वां) इति वा । एवं पाक्ति-याष्टी इति ष्यन्तात् कुत्वं चोः कुरिति (८ । २ । ३०) षत्वं ब्रह्मसर्जति (८ । २ । ३६) तयो भ्रूलो भ्रुलीयतो (८ । २ । ३६) भ्रुलीत्यनुवृत्तेः । अत्रापि सूत्रे विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च तन्त्रेणानुवृत्त्या उपात्तः तेन यथागमताया मुद्देश्यावसरः ।

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५८ ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिरूपेण भवति । क्वचिद्विर्वचन एव कर्तव्ये । कृते द्वि-

व्वं वने पुनरादेश रूपं नटवद्गृह्णातीति । पपतुः
 पपुः , जक्षतुः जक्षुः । अतो लोपस्य (६ । ४ ।
 ४८) गमहनेत्युपधालोपस्य च स्थानिवत्प्रादेकाच्चे
 द्विष्वचनं सिद्धति । निनाय लुलाव, आयावोः
 स्थानिवत्प्रात् नली शब्दौ द्विरुच्येते । अचि किम् ?
 जेघ्रौयते, यङोत्वं न स्थानिवत् । उक्तः स्थानिव-
 झावः ।

‘ द्वि ’ । कार्ये य प्राधान्यात् प्रकरणं कार्यतिदेशार्थम् ।
 इदन्तु रूपातिदेशार्थं मज्जहणात् । कार्यतिदेशेहि जेघ्रो-
 यत इति ईत्व (७ । ४ । ३१) कृतेऽपि द्विष्वचनं भवेदेव, रूपा-
 तिदेशेहि घ्रा-रूपेण यथा न द्विष्वचनं स्यात् तदर्थमत्रोति
 क्रियत इति । रूपातिदेशस्य ज्ञापकमिदमेव । द्विष्वचने
 कस्ये सति अचि परतो योऽजादेशः स स्थानिरूपः स्यात् ।
 एवञ्च द्विवेः सति दुधूप्रतीयञ्च यणादेशस्य स्थानिवद्भावेन द्वि-
 ष्वचने अभ्यासे उकार अवर्णं नस्यात् । * तस्मात् प्रत्यासत्त्या
 द्विष्वचननिमित्तञ्चि योऽजादेशः स स्थानिरूपेणावतिष्ठते इति
 व्याख्येयम् । एवमपि गाद इत्यादौ चरितार्थं प्रातो ल.पः
 पपतुरित्यादौ न स्यात् , द्विष्वचन निमित्तेऽचि प्राप्नुवन् अजा
 देशः स्थानिरूपेणावतिष्ठते इति व्याख्यानादतो जिज्ञासते अचि ?